

פעמים

140-139

מחשבת ישראל

העורך: אבריאל בר־לבב
עורך משנה: יאיר עדיאל

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

5	הפעם בפעמים	
	מאה לפלורה ספורטו: סיפור לא ידוע	משה בהר
	של נחמה פוחצ'בסקי ואפשרותה של ברית	
9	פמיניסטית־מזרחית	
	יחזקאל עדיף מאריסטו: דת ומדע בארבעה	עפר אליאור
55.	פירושים ל'זאשמע' ליחזקאל.	
	מפירוש פילוסופי־רדיקלי לחיבור הלכתי:	יחיאל צייטקין
	שימוש של ר' יצחק די לאטש בספרו תולדות	
81.	יצחק בפירושו של ר' יוסף כספי טירת כסף.	
	מצרפת לפסטאט: השפעת מעבר מסורות	משה לביא
	על מעמד מדרש האגדה והפיוט בוויכוח	ומשה גן־צבי
109	על זהותו של אליהו	
	לשבת ולמשען: הערות לאופיו הספרותי של	פיטר ש' לנרד
155	ספר שבט יהודה מאת שלמה אבן וירגה	
	התפתחות ההלכה: עמדתו המתפתחת של שד"ל	אפרים חמיאל
187	בתנאים עשויים מנפט: הדחתו של הרב שלמה	גיא ברכה
213	תאג'ר מכהונת החכם באשי בבירות.	
	השואה בהגותו של הרב יהודא ליאון אשכנזי	אלדד וייל
239	(מניטו): עיון במאמר ויהי באחרית הימים	
	תעודה	
	כתבי מינוי לקופת ההקדש בצנעא במאה	אהרן גימאני
285	השמונה עשרה	
	תמיכת קהילת וינה בקהילה היהודית בבורסה	ירון בן־נאה
309	באמצע המאה התשע עשרה	ויוחאי בן־גדליה

השואה בהגותו של הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו)

עיון במאמר ויהי באחרית הימים

לעילוי נשמתו של מתן פרסמן ז"ל, נכדו של
מניטו, שנהרג בתאונת דרכים בג' באב תשס"ו

דברי מבוא

על מניטו

הרב יהודא ליאון אשכנזי נולד בשנת 1922 באוֹרְאָן שבאלג'יריה ונפטר
בירושלים בשנת 1996. לשומעי לקחו הוא מוכר יותר בשם מניטו (Manitou),
כינוי שקיבל בתנועת הצופים היהודית בצרפת; והוא שמו של אחד האלים
בתרבות האינדיאנית, ופירושו הרוח הגדולה. מניטו היה נצר למשפחת רבנים
חשובים ובנו של הרב דוד אשכנזי, רבה הראשי האחרון של אלג'יריה, והתייחס
לרבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש) ולרב יוסף אבן טבול, מגורי האר"י. את תורתו
למד בצעירותו ובבחרותו בישיבות בעירו ובמֶרְאֶש שבמרוקו. בהמשך חייו
למד אצל יעקב גורדין¹ בצרפת ואחר כך אצל הרב ברוך אשלג והרב צבי יהודה

* תודתניתונה לפרופ' גרשון גרינברג מהאוניברסיטה האמריקנית
בושינגטון על הערותיו הרבות והארותיו המחכימות. כמוכן אני
מודה לישראל פיבקו, חתנו של הרב מניטו ומעורכי כתביו,
ולחיליק ויצמן, שהיו לי לעזר במהלך כתיבת המאמר.
1 על גורדין, תפיסותיו והשפעותיו על מניטו ראו: בן-שמואל,
עמ' 30-35; לוינס, עמ' 239.

הכהן (רצי"ה) קוק בישראל,² והוא ראה בהם את רבותיו. המפגש עם הרצי"ה קוק חשף בפני מניטו את עולמו של אביו, הרב אברהם יצחק הכהן (ראי"ה) קוק, והוא הושפע מאוד מתורתו של קוק האב.³ במקביל רכש את השכלתו האקדמית באוניברסיטאות של אלג'יריה ופריז. ידיעותיו בתורה ובתורות הכללית, בייחוד בכתבי הפילוסופיה המודרנית, הגיעו לידי גיבוש בתורתו, ששילבה מדרש, קבלה ופילוסופיה.⁴ בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה, היה לאחד ממנהיגי יהדות צרפת, צעירים וצעירות רבים נמשכו לשיעוריו, והוא הצליח לגעת בלבותיהם.⁵ לאחר מלחמת ששת הימים עלה מניטו עם משפחתו לארץ, ובעקבותיו עלו רבים מתלמידיו.⁶

2 גארב, עמ' 41-42. מניטו פגש את אשלג ורצי"ה קוק לראשונה בשנת 1956. על הדמיון ההגותי בין אבותיהם של שני אישים אלה, הראי"ה קוק והרב יהודה ליב אשלג, בעל 'הסולם', ראו החוברת שחיבר מניטו: אשכנזי, חכמת הקבלה. וראו עוד על שניהם: לייטמן; והפניות נוספות אצל גארב, עמ' 58, הערה 70. את החוברת 'חכמת הקבלה' ערך הרב שלמה אבינר, שהיה בצעירותו תלמיד של מניטו, ועל הקשר ביניהם ראו בשני ההספדים של אבינר על מניטו: אשכנזי, סוד, א, עמ' 15-20; וכן: גארב, עמ' 41.

3 בר־אשר, עמ' 225; בן־שמואל, עמ' 136. עוד על השפעת הראי"ה קוק על משנתו של מניטו ראו: שם, עמ' 136-137.

4 על האסכולה הפריזאית למחשבת ישראל (L'École de pensée juive de Paris), שגורדין היה אביה הרוחני, ומניטו, אנדרה נהר ועמנואל לוינס נמנו עם חבריה, ראו: הנסל, פריז; ויגודה; בן־שמואל, עמ' 20-30. על היחסים והדמיון שבין מניטו, נהר ולוינס, ראו: הנסל, אשכנזי; בן־שמואל, עמ' 35-59; שרביט, יהודי אלג'יריה, עמ' 184-185. על השואה בהגותו של לוינס ראו: לוי, עמ' 78-79; אידלוביץ.

5 על צורת העברת השיעורים של מניטו, קהל היעד שלהם ותוכניהם ראו: גרוס; שרקו; מניטו; אבינר, פירורים, עמ' 8-19. על חוש ההומור בשיעורים של מניטו ראו גם את עדות חתנו ישראל פיבקו: אשכנזי, סוד, א, עמ' 202, הערה 513.

6 עוד פרטים וסקירות ביוגרפיות על מניטו ראו: בן־שמואל, עמ' 12-20; קוז'ינסקי; שרביט, זהות; שרביט, קהילת אלג'יריה; שרביט, מארץ האיים, עמ' 30-33; שרביט, יהודי אלג'יריה, עמ' 181-187; גרוס; שוראקי, מסורת, עמ' 287; האוטוביוגרפיה הקצרה של מניטו שפורסמה במקור אצל קוז'ינסקי, עמ' 23-33, תורגמה לעברית בידי הרב שלמה בן־נועים ונדפסה בתחילת ספרו של מניטו: אשכנזי, סוד, א, עמ' 21-30; וכן בתוך: שוראקי, מסורת, עמ' 289-299; ובאתר 'מכון מניטו': <http://www.manitou.org.il/hebrew/cv.php> (נצפה ב־17 ביולי

בהיותו חניך האסכולה ההיסטוריוסופית מבית מדרשם של הרב קוק האב והרב קוק הבן⁷ ומבית מדרשו של גורדין,⁸ הרגיש מניטו כי עליו לתת מענה אמוני על שאלות שהציבה השואה. הוא השתתף במלחמת העולם השנייה כחייל בלגיון הזרים של צבא צרפת ואף נפצע במלחמה, וחווה מכלי שני את כאב השואה באמצעות אשתו, אסתר פפרמן ('במבי'), ניצולת שואה שכל משפחתה נספתה.⁹ אין ספק שהפגישה האישית עם צלקות השואה השפיעה על הגותו, וצדק מיכאל גרוס שאמר כי קורותיו של מניטו 'מאירות פניות רבות בתורתו'.¹⁰ על מפגשו עם השואה סיפר מניטו באוטוביוגרפיה הקצרה שלו:

השואה השאירה עלי רושם עז ביותר. חשתי את נוראותיה כאילו נפגעתי אישית על אף שקהילתנו לא נפגעה ישירות כמו, למשל, קהילת יהודי תוניסיה שנכבשה על ידי הגרמנים. אמנם, קהילתי לא נפגעה ישירות אך ליהודי אלג'יריה יועד על ידי משטר וישי גורל דומה לזה של יהודי תוניסיה. בהגענתו [בחזרה לאלג'יריה, לאחר שלחם במלחמת העולם השנייה בחזית הצרפתית], גילינו שהוכנו רשימות של יהודים למסירה לגרמנים בבואם לאלג'יריה. אני, בהיותי בנו של הרב הראשי, נמצאתי כמובן בראש הרשימות. בתחילה סברנו שהמדובר בסך הכול ברדיפות

2013). על ההתעניינות המיוחדת במניטו בשנים האחרונות
ראו: שלג.

7 ראו לדוגמה: אשכנזי, חכמת הקבלה, עמ' 11-12. על החשיבות ועל ההבנה שייחס מניטו להיסטוריה ראו למשל: אשכנזי, סוד, א, בייחוד עמ' 92-98. על גישתו ההיסטורית וההיסטוריוסופית של מניטו ראו: בן-שמואל, בייחוד עמ' 97-275; שרביט, זהות, עמ' 110-115; שרביט, הנצרות; שרביט, יהודי אלג'יריה, עמ' 185. על תפיסתו ההיסטורית של הראי"ה קוק ראו: אביב"י, רביצקי, עמ' 141-152; בן-שלמה, היסטוריה; בן-שלמה, שירת החיים, בייחוד עמ' 110-135; בן-שון; לוביץ. על גישתם ההיסטוריוסופית של 'חוג הראי"ה' ראו: רביצקי, עמ' 170-200; רוזן-צבי, עמ' 187-188 ובהערות שם. על השואה בהגותו של הרצי"ה קוק ראו: בזק; רוזן-צבי; רביצקי, עמ' 174-177; רוזנק, עמ' 157-158; שוורץ, עמ' 28-37.

8 הנסל, פריז, עמ' 44-50; בן-שמואל, עמ' 32-33; אבינר, פירורים, עמ' 37-38; רוטנברג במבוא בתוך: אשכנזי, תולדות, ג, עמ' 13-15.

9 הנסל, פריז, עמ' 40; שרביט, זהות, עמ' 106.

10 גרוס, עמ' 147, הערה 1.

שהגיעו למימדים קיצוניים. רק אחרי המלחמה, בפוגשנו את ניצולי מחנות ההשמדה ובהגיע לידינו ידיעות מדויקות, הבנו שהיה מדובר בניסיון ממשי למחיקת העם היהודי כאומה. גורלי האישי נקשר אל השואה בכך שבמחזור הראשון של בית הספר למנהיגות יהודית, אורסיי (Orsay), נפגשתי עם זו שעתידה הייתה להיות אשתי ושהייתה יתומה למשפחה שנכחדה כולה באושוויץ.¹¹

מניטו העיד כי חש את נוראותיה של השואה כאילו נפגע בה אישית, וכי גורלו האישי נקשר אל השואה על ידי אשתו. עם זאת הוא לא ראה את עצמו או את בני קהילתו מאלג'יריה כמי שחוו את השואה. חנה יבלונקה, שבחנה את יחסם של המזרחים לשואה, טענה כי 'יהודי צפון-אפריקה פירשו את סבלם במונחים ההיסטוריים הרגילים של רדיפות, שהיו מנת חלקם של יהודים בכל ארצות מושבם לאורך כל הדורות, אך הבחינו כבירור בין גורלם הם לגורל יהודי אירופה'.¹² אחת הדוגמאות שהביאה יבלונקה לטענה זו היא 'קינה על חרבן יהדות אירופה (החל מיום ח' סיון לשנת תש"ג, ובו נרצחו אחינו מפולוניה)', שחיבר אביו של מניטו, הרב דוד אשכנזי. קינה מיוחדת זו, שפורסמה בדרך משוכפל בט' באב תשי"ב (1952), מעידה כבר בכותרתה כי אשכנזי האב הבדיל את קהילתו מגורלם של יהודי אירופה.¹³ יבלונקה חלקה על הקביעה שיהודי צפון אפריקה ראו עצמם כמי שנפגעו מהשואה, וערערה את תחושת אחדות

11 אשכנזי, סוד, א, עמ' 25-26.

12 יבלונקה, עמ' 52.

13 שם. על הקינה ראו: שרף, עמ' 240. על קורות יהודי אלג'יריה במלחמת העולם השנייה ועל גילויי האנטישמיות וחוקי הגזע שנקטו שם בשנות השלושים ראו: לסקר, יהודי המגרב; אנסקי; אביטבול, יהודי אלג'יריה; אביטבול, צפון אפריקה; יבלונקה, עמ' 32-34; שרביט, יהודי אלג'יריה; ברנע, עמ' 94-100; גוטמן, א, הערך 'אלג'יריה', עמ' 90-92. על המחותרת היהודית באלג'יריה בזמן מלחמת העולם השנייה, על הישגיה המרשימים ועל הוויכוח האקדמי-הציבורי בעניינה ראו: אנסקי, עמ' 107-135; שרביט, יהודי אלג'יריה, עמ' 107-120; עמיפז' זילבר; קסנר ורון; סעדון. עוד על היהודים בצפון אפריקה בימי הכיבוש הנאצי ראו: הטל, יהדות, הערך 'נאצי (כיבוש)', עמ' 655. על הציונות ועל מעמדה של ארץ-ישראל בקרב יהודי צפון אפריקה וחכמיהם ראו: שרביט, מארץ האיים, עמ' 30-33; פינקוס ובנסימון; אביטבול, הפעילות; בנסימון-דונאט, עמ' 45-78; בר-אשר; הטל, קריאה; שוורצפוקס; יהודה; טובי, מצוות יישוב; טובי, שורשי היחס; טובי, דת; בן-יעקב; שוראקי, קורות, עמ' 239-272; לסקר, ישראל; שרביט, יהודי אלג'יריה;

הגורל הכללי-יהודית סביב השואה.¹⁴ לטענתה עמדה זו חלחלה לשיח הציבורי הישראלי רק לאחר מלחמת 1967, בקרב בני הדור השני לעולים מארצות האסלאם. לדבריה המונח שואה נעדר מרוב הכתבים והמסמכים של יהודי צפון אפריקה הנוגעים לקורותיהם בזמן מלחמת העולם השנייה ומיוחס בפייהם לאחיהם באירופה.

מניטו פרש את מחשבותיו בנושא השואה בכמה בימות¹⁵ והביאן לידי גיבוש במאמרו 'ויהי באחרית הימים'. מאמר זה יצא לאור לראשונה בכתב-העת 'שרש' בשנת תשמ"ג (1983),¹⁶ ובשנים האחרונות נרפס שוב בספר 'מספד למשיח?', שקובצו בו מבחר תורותיו של מניטו, ושיצא לאור לאחר מותו.¹⁷ מאמר זה ואמירותיו של מניטו בנושא השואה מאששים את טענתה של יבלונקה. עם זאת עצם עיסוקו בנושא השואה כפי שבא לידי ביטוי ב'ויהי באחרית הימים' מלמד על הזדהות רבה ועל תחושת שותפות לאומית גם אם הוא ובני קהילתו לא חוו את השואה על בשרם.

בחלק הראשון של המאמר אסקור את עיקרי המהלך של 'ויהי באחרית הימים'. מתוך סקירה זו אבהיר בחלק השני את תגובתו הדתית של מניטו על השואה ואת הסבריו התאולוגיים לשואה העולים ממאמר זה וממקורות נוספים, שחלקם יצאו לאור רק לאחרונה. בחלק השלישי אציג כמה קושיות על גישתו של מניטו לשואה. ובחלק הרביעי והאחרון אעמוד על מקורות ההשפעה וההשראה של מניטו המשתקפים במאמר.

שטרייט; ולמחקרים נוספים ראו: הטל, יהדות, הערך 'צינונות', עמ' 664; טובי, דת, עמ' 132, הערה 2.

14 תחושה כזאת באה לידי ביטוי למשל בפעילותו החינוכית של אריה ברנע ובספרו. ראו: ברנע.

15 מצויים בידי מספר עותקים אלקטרוניים של דברים בצרפתית שאמר מניטו על השואה בעל-פה, אולם אין בהם תוספת רבה לעיקרי הדברים שב'ויהי באחרית הימים'. התודה לנכדו של הרב, איתי אשכנזי, שהעמיד לרשותי כתבים אלה, ושעוסק בשנים האחרונות במלאכת הקודש של הוצאת כתביו ודבריו של סבו והפצתם. חלק מחומרים אלה וחומרים נוספים הועלו על הכתב, תורגמו והודפסו לאחרונה. ראו: אשכנזי, תולדות, ג-ד. עוד על השואה בהגותו של מניטו ראו: בן-שמואל, עמ' 316-326.

16 אשכנזי, ויהי.

17 אשכנזי, מספד, עמ' 143-182. המובאות ומספרי העמודים שאני מביא הם מתוך גרסה זו של המאמר. המאמר מופיע גם באתר של 'מכון מניטו' במרשתת, <http://www.manitou.org.il/hebrew/text.php?id=11> (נצפה ב־17 ביולי 2013)

א. 'ויהי באחרית הימים': עיון במאמר

מניטו פתח את המאמר 'ויהי באחרית הימים' בקביעה שהיה בשואה ממד אוניוורסלי. הרוע הנאצי הופנה לא רק כלפי יהודים אלא כלפי עמים רבים.¹⁸ הממד האוניוורסלי של השואה נובע לדעת מניטו מעקרון המונותאיזם, המסדר ומאחד של המציאות: 'עקרון המונותאיזם מחייב להבין שאין היהדות נפרדת מההיסטוריה של כלל המין האנושי'.¹⁹ על כן המאורעות שפקדו ושפוקדים את עם ישראל קשורים תדיר במצבה של האנושות בכללה. עם זאת הדגיש מניטו כי היה בשואה גם ממד יהודי עיקרי. השואה הייתה אירוע יהודי ייחודי מפני שהיהודים הם העם היחיד שבתקופת השואה דובר על השמדתו הכללית. תכלית 'הפתרון הסופי' הייתה להביא את עם ישראל מ'יש לאין'. זוהי קיצונית הרוע שגילה שר ההיסטוריה. הרדיקליות ההיסטורית שהתגלתה בעם ישראל בשואה התגלתה לדעת מניטו גם לטובה, בתחייתו הלאומית. כמו עמים אחרים, עם ישראל השתחרר מעול אימפריות זרות וקיבל עצמאות לאומית. אך גם בעניין זה היה עם ישראל ייחודי, שכן הוא הפך מעם מפוזר ונרדה לעם מאוחד על אדמתו. התקומה הלאומית הייתה צדו האחר של מטבע השואה, ותכליתה הייתה להביא את עם ישראל בהיפוך מ'אין ליש'.²⁰

18 על שאלת הרע ומקורו בהגותו של מניטו ראו: אשכנזי, תולדות, ג-ד. עוד על הרע ומקורו בהגותו ראו: בן-שמואל, עמ' 233-241; רוטנברג במבוא בתוך: אשכנזי, תולדות, ג, עמ' 6; ד, עמ' 24-35. בן-שמואל ורוטנברג עמדו על השפעתו המרכזית של אבן טבול, שמיטו היה כאמור צאצא ישיר שלו, על תפיסת הרע בהגותו. אולם אבן טבול לא הזכיר כלל בשיעורים של מניטו בנושא מקור הרע שהועלו על הכתב, ודווקא הרב יהודה אשלג הזכיר בהם פעמים רבות והוא מקור ההשפעה המרכזית על מניטו בנושא זה. ראו לדוגמה: אשכנזי, ההפכים, עמ' 49-67.

19 אשכנזי, מספד, עמ' 143. עקרון המונותאיזם, כעיקרון כולל המסדר את כלל המציאות בצורה של אחדות, הוא מן הנושאים המרכזיים שהעסיקו את מניטו בכל הגותו. ראו: גרוס, עמ' 148; שרביט, הנצרות, עמ' 257-258, 275.

20 והשוו לקישור של הרצי"ה קוק בין השואה לתקומה: רוזן צבי, עמ' 191-192. במקום אחר דקדק מניטו בהבדל המהותי שבין חורבן לשואה, המשליך גם על אייסימטרייה בין השואה לתקומה. זה לשונו: 'במאמר מוסגר: ההבדל בין חורבן לשואה הוא בכך שמחורבן אפשר לבנות מחדש, "מחורבותיך אבנך", בעוד שמשואה אי אפשר לבנות מחדש. זוהי הטעות הנוראה של יהודי הגולה המכנים עצמם "תפוצה" (דיאספורה),

בפתיחת מאמרו היה מניטו עקבי בניסיונו להדגיש את המאחד את עם ישראל עם עמי העולם אך גם עמד על המייחד אותו. ההיסטוריה היהודית היא לעולם דרמטית: היא תוצר של התרחשויות פנים-יהודיות, אך בו בזמן שותפה בתהליכים כלל-אנושיים.

השאלות שעלו בעקבות השואה

לאחר שציין את שני הממדים, הייחודי והאוניוורסלי, הפנה מניטו שאלה כלפי כל אחד מהם. כלפי 'המצפון האוניברסאלי' שאל כיצד יכולה הייתה השואה להתרחש בלב התרבות המערבית הנאורה-ההומניסטית.²¹ וכלפי 'המצפון היהודי' שאל כיצד יש להבין מבחינה אמונית ודתית את השואה שפקדה דווקא את עם ישראל?

בשאלה הראשונה לא הרחיב מניטו. הוא קבע שיש להשיב עליה לא רק באופן היסטורי נקודתי, כלומר לא די להסביר את שרשרת האירועים שהעלתה את הנאצים לשלטון. מדובר בהכנת מהות 'הציוויליזציה המערבית', ששורשיה בתפיסה היוונית-הרומית, ושהייתה מסוגלת לאפשר לזוועה כמו השואה להתרחש במרחביה. מניטו סבר כי אף שרבים התמודדו עם הבעיה הם עדיין לא ירדו לסוף עומקה של ביקורת זו. בעבור מניטו השאלה התאולוגית שהציבה השואה הייתה שאלה חדשה בתולדות מחשבת ישראל.²² השואה חרגה ככל ממדיה מכל אירוע היסטורי אחר, ולכן משמעויותיה שונות בתכלית. מניטו ביקש שלא לעשות בנליזציה של השואה באמצעות השוואתה לאירועים טרגיים

בחושבם שאולי יצליחו לבנות מחדש בגולה את מה שקרס בשואה' (אשכנזי, תקופת העומר, עמ' 1, הערה 2).

²¹ במקום אחר עמד מניטו על מאפיינים סוציולוגיים-רוחניים של יהדות אשכנזי ושל יהדות המזרח ועל הבדלים ביניהן. ראו: אשכנזי, ישראל. לדבריו היהודים האשכנזים, שלא כמו הספרדים, סבלו ממסורת ארוכה של מצוקות ורדיפות מצד התרבות המערבית: 'אמנם, הסבל היהודי משותף לשניהם [לספרדים ולאשכנזים], אך סבלם של האשכנזים נושא גוון קודר יותר, לא רק בשל גודלם וארכם של הייסורים... אלא בגלל הבעיות הסיטיות שהיה עליהם לעמוד בפניה' (שם, עמ' 90). עוד על מאפיינים והבדלים בין אשכנזים לספרדים בהגותו של מניטו, ראו: שרביט, זהות, עמ' 115-117; גארב, עמ' 97-98; בן-שמואל, עמ' 303-306. על ההבדל שבין הנצרות לאסלאם בהגותו של מניטו, ראו: שרביט, הנצרות; בן-שמואל, עמ' 299-303.

²² מניטו חזר במספר מקומות על הצורך בהתייחסות מחודשת לשאלת הסבל לאחר השואה. ראו למשל: אשכנזי, תולדות, ד, עמ' 213-214; עמ' 232, הערה 548; ג, עמ' 257.

אחרים בתולדות עם ישראל:²³ 'השואה, בייחודה, נמצאת מלכתחילה מחוץ לאפשרות של באנאליזציה: הלא דובר בסכנה ממשית של השמדה טוטאלית של העם היהודי, והתרחשו דברים שכמותם עד כה לא ברא השטן'.²⁴ במקום אחר כתב מניטו:

בהתחלה דיברנו על חורבן, אולם כאשר התגלו ממדי השואה לעינינו, הבנו שדרושה מילה אחרת כדי לתאר את אשר התרחש באותן שנים ארוכות. חורבן – אפשר לתקן, אפשר לבנות מחדש גם אם זה לוקח המון זמן, אלפי שנים. אחרי חורבן בית ראשון, בא הבית השני. אחרי חורבן בית שני, יבוא, במהרה בימינו, הבית השלישי. אולם אין כאן מה לבנות מחדש. אברים שלמים נכרתו מגופנו, מגוף העם היהודי. נכרתו ללא תקנה.²⁵

השואה הייתה מאורע ייחודי במטרתה, בהיקפה ובשאלות שעוררה. השאלה השנייה, בדבר הבנת השואה מבחינה אמונית ודתית, עומדת במוקד דינונו של מניטו במאמר זה. הוא בחר להחריף את השאלה, לאור התפיסה הדתית שהשגחה על עם ישראל כשהם בגלות חזקה ותקפה במיוחד,²⁶ שכן במצב זה העם הנבחר פגיע יותר. על השגחה זו בישרו הנבואות, והיא חלק מן הברית בין הקב"ה לעמו. זהו הרקע לשאלה ששאל מניטו בזעקה כנה: 'האם אפשר ללא הרהור יסודי, להמשיך ולהאמין אחרי השואה כפי שהיינו מאמינים לפני כול הקשור ליחסים בין הבורא ועולמו – אותו האל הכורת ברית עם עמו?'²⁷ לדברי מניטו היו רבנים שניסו להשיב על שאלה זו אך הם לא נתנו עליה 'תשובות ברורות'.²⁸ הוא ביקר את הרבנים על הימנעותם מעיסוק נוקב בשאלה התאולוגית הקשה שהציבה השואה, אך גם הציע שתי סיבות לעמדה זו. סיבה אחת היא שבכל ניסיון להסבר יש סכנה של 'הצדקה מדומה', ולנוכח ממדיה של הבעיה נרתעו רבים מלתת הסבר מפורט על בסיס כללי האמונה. הסיבה האחרת היא היסטורית-פסיכולוגית: רוב המשיבים עדיין היו בני הדור שבו אירעה

23 כפי שהציע למשל הרב קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה באמצע שנת תש"א בדרשותיו בגטו ורשה, לפני שהחלו בביצוע 'הפתרון הסופי', אך בשנת תש"ג חזר בו מדבריו. ראו: שפירא, עמ' קלט.

24 אשכנזי, מספד, עמ' 147.

25 אשכנזי, תולדות, ד, עמ' 8, הערה 3. וראו שם גם הערה 21.

26 ראו למשל: בבלי, מגילה כט ע"א; מכילתא דר' ישמעאל, פסחא יד, עמ' 51-52.

27 אשכנזי, מספד, עמ' 145.

28 שם.

השוואה, ומרחק הזמן הכרחי כדי לעמוד על 'המימדים האמיתיים של השפעת המאורע על עתיד הזהות היהודית עצמה – ולא דווקא על רגשי האמונה'.²⁹ השפעה זו באה לידי ביטוי לדברי מניטו ב'מישור הדמוגרפי-סוציולוגי',³⁰ בסוגיות כגון התבוללות, החזרה למקורות וביטחונה של מדינת ישראל. עם זאת טענתו של מניטו שרבנים לא התמודדו בצורה ברורה ורצינית עם השואה ועם השלכותיה אינה מדויקת בלשון המעטה.³¹ אולם הוא היה משוכנע בטענה זו והסביר בהרחבה מדוע הוא, בניגוד לאותם מנהיגים רוחניים, בחר להתמודד עם שאלה זו:

א. הכחשת השואה – העיסוק בשורשי השואה יוביל למסקנות שעשויות למנוע שואות נוספות לעם ישראל ולעולם כולו. מניטו הודה כי יש המטילים ספק בעמדה זו אך לדבריו 'מתקופת הנאציזם ועד ימינו, התרחשו דברים דומים בארבע כנפות עולם (בביאפריה, בקמבודיה, וכו')'.³²

ב. האנטישמיות הבסיסית עדיין לא פסה מן העולם. כדוגמה הביא את תגובתו 'המוגזמת של העולם כולו'³³ על מבצע 'שלום הגליל' (1982). אין להתפלא אפוא לדברי מניטו שהמקטרגים השתמשו במונח שואה ככינוי למה שעשו היהודים במלחמות ישראל, בניסיון להתקת רגשות האשמה שלהם.

ג. ניתוק מראייה קבלית – הוגי דעות יהודים ולא-יהודים עסקו בשאלות אלה מחוץ למה שכינה מניטו 'הנתונים השורשיים של כללי אמונת ישראל'.³⁴ לאור הגישה לשואה שפיתח מניטו בהמשך המאמר, בעיקר על בסיס דבריו של הרב מרדכי עטיה (1897-1978), נראה כי כוונתו הייתה

29 שם, עמ' 146.

30 שם.

31 לרבנים שעסקו עוד בזמן השואה בשאלות אלו של התבוללות, חזרה למקורות וביטחון של היישוב היהודי בארץ-ישראל בצל השואה ראו למשל: עמיאל; כ"ץ. מניטו הפריז בדבריו על התעלמותם של ההוגים הדתיים מהשלכות החמורות של השואה על אמונת ישראל. לרבנים שעסקו בשאלות אלו ראו למשל: סרנא; שפירא. על תגובת הרב עמיאל על השואה ראו: גרינברג, עמיאל. על הרב כ"ץ ראו: רקפת-רוטקוף. על תגובת הרב סרנא על השואה ראו: גרינברג, מוסר. על תגובת הרבי מפיאסצ'נה על השואה ראו: שביד, עמ' 105-154; גולדברג; רוזנק, עמ' 178-184; הרשקוביץ; פרבשטיין; שיף; גרנר. אני מודה לפרופ' גרשון גרינברג על רוחב היריעה שפרש לפני באשר להוגים ולחוקרים שעסקו בשאלות התאולוגיות של השואה.

32 אשכנזי, מספד, עמ' 146.

33 שם, עמ' 147.

34 שם.

שאותם הוגים עסקו בשואה במנותק מן המקורות הקבליים ומהתבוננות קבלית על המציאות.³⁵

שלושה נימוקים אלה לבחינת דרכי ההשגחה בזמן השואה שימשו למניטו גושפנקה חינוכית ודתית להתמודדות הרעיונית שביקש לפתח במאמרו 'ויהי באחרית הימים'.

שש התשובות שניתנו עד כה

מניטו סקר במאמרו שש שיטות שהוצעו כתשובות – לא־מספקות לטעמו – על שאלת ההסבר התאולוגי לשואה. אציג את השיטות על פי הכותרות שנתן להן מניטו ואביא גם את פרשנותו ותגובתו עליהן.³⁶ אצרף לשש השיטות שיטה שביעית, שהוסיף מניטו בהערה למאמר, ושהודפסה כעין נספח בסופו.

1. 'פגאניזם בסגנון עברי'

על פי שיטה זו השואה הייתה אירוע שבו גברו כוחות הרוע של האל על כוחות הטוב שבו. השיטה, הנקוטה בעיקר בחוגים אקדמיים בארץ ובחו"ל, מכונה פגניזם מפני שהיא מציעה לנתק בין מידותיו השונות של האל. לדעת מניטו היא כופרת באמונת הייחוד ובעקרון המונותאיזם, שעל פיו האל הוא אחד, על הטוב והרע שבו. זהו פגניזם 'בסגנון עברי' מפני שהוא אינו דורש התנתקות תרבותית ודתית מעם ישראל, אך כפועל הוא כופר בעקרון־העל שלו. לדעת מניטו קיימות שתי צורות מוכרות של אותה התפיסה: אמונה בשתי רשויות, שפורשת תפיסה דואליסטית של האלוהות, וכפירה, שהיא ויתור על האשליה הדתית וחיים בזרם אתאיסטי יהודי כלשהו. לדעת מניטו המשותף לשתי עמדות אלו הוא 'הויתור על היהדות בתורת אמונה, ולא בהכרח על הזהות היהודית בתורת עם ותרבותו',³⁷ כלומר אדם יכול להפסיק להיות מאמין אך להמשיך להחזיק בזהות יהודית ולראות עצמו חלק מן התרבות היהודית.³⁸

35 בדומה לכך עטיה ראה קשר בין הסירוב לעלות לארץ לבין

המניעה מלימוד חכמת הקבלה. ראו: גארב, עמ' 65.

36 חלוקה אחרת של תגובות על השואה ראו: רוזנק.

37 אשכנזי, מספד, עמ' 149.

38 מבין השורות משתקף יחסו הסובלני של מניטו ליהודים

שאינם שומרי מצוות. ראו על כך ביתר שאת: אשכנזי, מספד,

עמ' 25-105. עדות ליחס זה של מניטו לחילונים ראו: שרקי,

נצחיות. יש להניח כי עמדה זו נגזרה מהשיח הסובלני של רבני

צפון אפריקה אך גם מתפיסתו הכללית של מניטו שהזהות

היהודית צריכה להתבסס קודם כול על הלאום ורק אחר כך

מניטו סבר כי עמדת הפגניזם העברי היא ניתוק גמור ממסורת ישראל, שכן אברהם אבינו השתית את אמונת המונותאיזם מתוך הכרת 'מימדים כאלה של אימה' והתחשבות בהם,³⁹ דהיינו המונותאיזם של אברהם צמח מתוך הכרת הנטייה לדואליזם והתגברות עליה. לכן לדעת מניטו הפגניזם העברי הוא נסיגה לזמנים שקודם לאברהם. עמדה זו מביעה לדעתו אכזבה וייאוש אך גם ניתוק עמוק משורשי ישראל. חכמי ישראל היו מודעים לאפשרות העקרונית שמאורעות כאלה יתרחשו, והמחזיקים בפגניזם העברי לא היו מודעים לכך שחכמי ישראל כבר ידעו זאת ואף על פי כן דבקו באמונת הייחוד. בהערות השוליים למאמרו הביא מניטו את אלכנסדר דונט⁴⁰ ואת ריצ'רד רובינשטיין⁴¹ כדוגמאות לאוחזים בתפיסת הפגניזם העברי.⁴²

2. 'השוואה כ"עולה" (Holocaust)

על פי שיטה זו השוואה הייתה קרבן כפרה על חטאי האנושות. שיטה זו, הנפוצה בקרב התאולוגים הנוצרים, רואה בהיסטוריה של עם ישראל מעין סיפור מתמשך של עקדת יצחק: על ידי ייסוריהם ישראל מסוגלים לתקן את העולמות ולכפר על חטאי האנושות. מניטו העיר כי מתפיסה זו יוצא שככל שהטרגדיה של עם ישראל נוראה, כך גדלה זכותו, ולכן השוואה נתפסת כקרבן עולה שבא לכפר על חטאי האנושות. מניטו ציין את האב מרסל דיבואה (Dubois, 1920 – 2007) כאחד מנציגי שיטה זו. האב דיבואה, מבני שיחו הקבועים של מניטו,⁴³ היה יליד צרפת וחבר במסדר הדומיניקני, הוא נשלח לישראל, ולימים היה ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית וחתן פרס ישראל לשנת תשנ"ו (1996). במאמר שבו פרש דיבואה את השקפתו על השוואה הוא לא התייחס ישירות לסיפור עקדת יצחק, אולם הוא הקביל בין ייסוריו של ישו לדברי ימי עם ישראל ועמד במיוחד על מקומה של השוואה בהקשר זה.⁴⁴ לדעת מניטו האב דיבואה סבר כי 'יש משמעות זהה למושא האמונה הנוצרית ולמאורע

על הדת, ובלשונו 'חזרה לעיבריות' (שוראקי, מסורת, עמ'

289), ואין כאן מקום להאריך.

39 אשכנזי, מספד, עמ' 150.

40 עיינו למשל: דונט.

41 ראו: רובינשטיין. מניטו כנראה ייחס בטעות לרובינשטיין

תפיסה זו, שכן רובינשטיין דגל בתפיסה אחרת לגמרי. על

השקפותיו של רובינשטיין על השוואה ראו: ברייטרמן, עמ'

87-111; רוזנק, עמ' 164-165.

42 אשכנזי, מספד, עמ' 148-149, הערות 4-6.

43 שרביט, יהודי אלג'יריה, עמ' 183.

44 דיבואה.

השואה.⁴⁵ מניטו ציטט ממאמרו של דיבואה והוכיח כי על פי תפיסתו רק האמונה הנוצרית יכולה להסביר את שאלת האמונה של עם ישראל המתעוררת בעקבות השואה. מניטו סבר כי לשיטה זו שותפים לא רק תאולוגים נוצרים אלא גם הוגים יהודים ובהם אף רבנים.⁴⁶ אישים אלה ודאי לא קיבלו את הקשר שבין צלב הקרס לצליבתו של ישו, אך הסבירו את השואה כעקדה במובן ש'רק בהיסטוריה של עמנו, מתממשת כפרת עוונות העולם – ועוונותינו בכללם'.⁴⁷ רק באמצעות הכפרה של עם ישראל יש איזון בעולם. אותה כפרה באה ליצור משקל נגד לרוע, שכן הקב"ה מנהיג את עולמו במידות הרעות והטובות כאחד. מניטו ראה בתפיסה זו 'נטייה מתנצרת'. לדעתו אותם רבנים טעו בהבנה הבסיסית של עקדת יצחק, שכן אמנם היה בסיפור המקראי ניסיון, אך לבסוף לא ביקש הקב"ה קרבן אדם, והקרבן האנושי לא התממש.⁴⁸ לעומת זאת בשואה התממש הקרבן. מניטו תקף גישה זו והסביר כי הייסורים אינם רצויים מלכתחילה, גם לא בתור כפרה, אלא 'בדיעבד ורק בדיעבד': 'המחשבה שעם ישראל הוא עם שנברא מראש ובעיקר כדי לכפר על תועבות העולם, היא בבחינת חירוף וגידוף. היא סותרת את כל רוח תלמודה של הנבואה התנ"כית והופכת את ההנהגה העליונה למפלצת נוראה'.⁴⁹

45 אשכנזי, מספד, עמ' 151.

46 מניטו לא ציין שמות של רבנים שאחזו בשיטה זו, אך לטעמי אפשר לייחסה לרב יעקב משה חרל"פ ולרב שמחה עלברג. ראו: חרל"פ; עלברג. על תגובתו של חרל"פ על השואה ראו: גרינברג, השואה. על תגובתו של עלברג על השואה ראו: גרינברג, מיתוס; מסינו.

47 אשכנזי, מספד, עמ' 152.

48 מניטו דחה כאן את הפרשנות הרבנית שעל פיה יצחק אכן הוקרב לבסוף. על מיתוס זה וגלגולו לתגובות על השואה ראו: גרינברג, קדוש. לפרשנותו של מניטו לסיפור עקדת יצחק ראו בהרחבה: אשכנזי, עקדה. לדבריו הניסיון בעקדה לא היה העמידה בתנאי ההקרבה של יצחק כפי שהציב הקב"ה. להפך, הסיפור מבטא לדעת מניטו אנטיתזה למסורת ההקרבה למולך שהייתה נוהגה בזמנו. עמידתו של אברהם בניסיון הייתה בעצם ההסכמה למסור את בנו, והתמסרותו גילתה מדרגה חדשה וגבוהה יותר בקב"ה. לדברי מניטו בניסיון העקדה חרג אברהם מ'אלוהים', מאלוהי הטבע, שהיה מקובל בתרבויות העבודה זרה בזמנו, אל שם ה' המפורש, שהוא ההתגלות שמעל לטבע. לפירוש נוסף של מניטו לעקדת יצחק ראו: אשכנזי, ניסיונות, עמ' פד-צב.

49 אשכנזי, מספד, עמ' 152. וראו גם: אשכנזי, תולדות, ב, עמ' 141.

3. 'בעוונותינו'

על פי שיטה זו השואה הייתה עונש על חטאי עם ישראל. מניטו התייחס לשיטה זו בצניניות רבה וכתב: 'בכוונה אגזים בהצגת גישה זו, כדי להבליט את אופייה המגוחך: היהודים נטשו את קיום "השולחן ערוך", לא הניחו תפילין, לא אכלו אוכל כשר... – לכן שולחו לתאי הגזים!'⁵⁰ הוא לא יכול היה שלא להצביע על האבסורד שבגישה זו: 'וכי אלה שהניחו תפילין ואכלו כשר ניצלו מאותו גורל אימים?'⁵¹

שיטה זו נעוצה בתפיסה המסורתית היהודית העממית השלטת, המבינה את מערכת השכר והעונש ואת פרשת 'והיה אם שמוע' כפשוטן.⁵² לדעת מניטו חולשתה של שיטה זו בחוסר המידתיות ביחס שבין החטא לחומרת העונש.⁵³ הוא הוסיף – ברמזו על תשובתו שלו – שאם אכן הייתה השואה עונש על חטא, הרי המצווה היחידה שלא קוימה על ידי כלל ישראל, דתיים וחילונים כאחד, היא מצוות יישוב ארץ-ישראל.⁵⁴

4. 'השואה כמחיר התקומה'

על פי שיטה זו הייתה השואה המחיר שצריך היה עם ישראל לשלם על הקמת מדינת ישראל. לדבריו השיטה, המבוססת על העובדה שהמדינה קמה מיד לאחר השואה, רווחת בחוגים חילוניים ודתיים כאחד.⁵⁵ הוא סבר כי סמיכות

50 אשכנזי, מספד, עמ' 153.

51 שם, עמ' 154. ראו גם: אשכנזי, תולדות, ד, עמ' 214.

52 על תפיסה זו ראו: בראון. על הוויכוח בין הרב מנחם שך, שצייד בתפיסה שהשואה הייתה עונש על עוונות עם ישראל, לר' מנחם מנדל שניאורסון מחב"ד, שהתנגד לתפיסה זו, ראו: רזנברג, עמ' 131-134.

53 מניטו לא ציין הוגים דתיים שכבר עסקו בחוסר המידתיות שבין החטא לעונש ובשאלת עונשו של הצדיק בשואה. ראו למשל: צימרמן; ועל תגובתו על השואה ראו: גרינברג, מחשבה אורתודוקסית.

54 השוו לגישת הרצי"ה קוק לשואה סביב עניין העלייה ארצה: רזן-צבי, עמ' 192.

55 מניטו לא הזכיר בהקשר זה את הרב יששכר טייכטל, שדבק בעמדה זו. זוהי התעלמות מפתיעה ביותר, ואולי הייתה קשורה בהיתלות – שיש בה מן השמחה לאיד – של חוגי הציונות הדתית בטייכטל, רב חרדי שעקב השואה שינה את דעותיו ודבק בגישה ציונית דתית נלהבת. יש לשער כי מניטו לא רצה לפגום ב'עלה תאנה' זה. לשימוש בספרו של טייכטל בקרב חוגי הציונות הדתית גם בעת האחרונה ראו לדוגמה:

האירועים מטעה, ויש בשיטה זו כשל בהצגת העובדות ההיסטוריות. הצהרת בלפור פורסמה בשנת 1917 ואושרה על ידי חבר הלאומים בשנת 1922, ואילו הנאצים עלו לשלטון רק בשנת 1933. נוסף על כך יש לזכור כי הייתה התעוררות לאומית עוד לפני השואה. מעבר לאי הדיוק הכרונולוגי, לדעת מניטו אין קשר סיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל; השואה התרחשה לצד התחייה הלאומית ולא בגללה. לדבריו 'לא מאורעות השואה הם שאפשרו את הקמתה של המדינה, אלא להפך'.⁵⁶ אמנם השואה דרבנה את אומות העולם לסייע ליהודים ולהסכים להקמת מדינת ישראל, אולם יש סילוף של העובדות בטענה שאומות העולם נעתרו לכך רק בגלל השואה. לדוגמה ציין מניטו שהבריטים לחמו כנגד הנאצים במלחמת העולם השנייה אך היו מן המתנגדים להקמת מדינת ישראל. יחסם של הבריטים ובייחוד בפרשיית 'אקסודוס' היה לדעתו ראייה 'שלא היה בזוועות השואה כדי לייסד את רעיון מדינת ישראל, ולו גם בתור מקלט לפליטי האנטישמיות הנאצית'.⁵⁷ מניטו העלה את הטענה ההיסטורית שאילולי היה קיים יישוב יהודי-ציוני בארץ-ישראל, שראשיתו בסוף המאה התשע עשרה, 'שום ארגון בינלאומי לא היה מעלה על דעתו אפשרות של הקמת מדינה יהודית: האינטרסים הכלכליים והפוליטיים עלו בכיור על רגשי האשמה והאחריות כלפי הניצולים'.⁵⁸ יתרה מזו, מניטו סבר כי לגישה זו יש השלכות חינוכיות והסברתיות בעייתיות גם כיום, כאשר מגדירים את זכות הקיום של מדינת ישראל רק על בסיס השואה: 'וכי לולי השואה, לא הייתה לישראל זכות למדינה?'.⁵⁹

עם כל זה מניטו לא התעלם מסמיכותן ההיסטורית של השואה והקמת מדינת ישראל. לדעתו שני האירועים קשורים ל'תקופה הייחודית של סוף הגלות'.⁶⁰ לשיטתו השואה הייתה אפשרות הבחירה השלילית של עם ישראל,

אבינר, הקודש, עמ' כו-כז. על תגובתו של טייכטל על השואה ראו: שינדלר; פרידלנדר; שביד, עמ' 89-104; רוזנק, עמ' 159-160; ש"ץ-אופנהיימר, עמ' 197-210. על זיקתו של עטיה לטייכטל ראו: עטיה, לך לך, עמ' 7-10.

56 אשכנזי, מספד, עמ' 155. על הקשר שבין השואה לתקומה ראו: פריזל; באואר, הרהורים, עמ' 251-266; פפה; והוויכוח בין מכמן לבואאר (וראו ההפניות השונות שם): מכמן, תקומה; באואר, מכמן; מכמן, באואר.

57 אשכנזי, מספד, עמ' 155.

58 שם.

59 שם. גם דוד הרטמן ביקר את ההשלכות החינוכיות והפוליטיות של תפיסת התקומה והזהות היהודית במושגים של שואה וקרבת. ראו: הרטמן.

60 אשכנזי, מספד, עמ' 155.

שבחר להמשיך בחיי הגלות. לעומתה הקמת מדינת ישראל הייתה אפשרות
הבחירה החיובית של סיום הגלות והתחלת חיים יהודיים חדשים.

5. 'בעוון הציונות'

לפי שיטה זו הייתה השואה עונש על רצונו של עם ישראל לסיים באופן
פעיל את הגלות ולהתיישב בארץ־ישראל בלי לחכות לביאת המשיח. שיטה
זו רווחת בחוגים חרדיים אנטי־ציוניים. מניטו תמה על שגישה זו מקובלת
בקרב מאמינים, שכן היא מציירת אל אכזר: 'דווקא האל המתאר הן בתורה והן
בנביאים את שקיקתו העזה לראות בשוב עמו לציון לחדש את הטבעיות של
ברית ישראל בארץ ישראל – דווקא הוא מעניש את בניו – ובצורה כה אכזרית –
על שהגשימו את רצונו. אתמהה!'⁶¹

מניטו טען כי שיטה זו היא המשך של מגמה עוד מימי בית שני ואף מימי
בית ראשון, ששללה הקמת בית יהודי בארץ־ישראל. הנוטים אחר מגמה זו
אמרו אז ואומרים גם היום כי יש להקים קהילות דתיות הסמוכות על המדינות
שהיהודים שוהים בהן עד בוא המשיח. מניטו טען כי חוגים אלה לא עמדו
על תורת המשיח לאשורה, שכן הם מכחישים את 'שלבו הראשון של התהליך
המשיחי, שמכונה בפי חז"ל: 'משיח בן יוסף', שתפקידו העיקרי קיבוץ הגלויות
בצורה מדינית'.⁶²

6. 'מחיר חופש הבחירה'

על פי שיטה זו עקרון־העל בעולמנו הוא חופש הבחירה של האדם, ומעצם
חירותו האדם מסוגל להגיע עד אירוע קיצוני כמו השואה. שיטה זו לדעת
מניטו היא 'בעלת עוצמה פילוסופית ותיאולוגית גדולה הרבה יותר',⁶³ וניכר
שהוא ייחס לה חשיבות יותר מאשר לשאר השיטות בגלל העומק הפילוסופי
שלה. עם הדוגלים בגישה זו אפשר למנות את האנס יונס והרב פרופ' אליעזר
ברקוביץ, אבל נראה כי מניטו התכוון בדבריו על שיטה זו בראש ובראשונה
לתפיסתו של אנדרה נהר את השואה.⁶⁴ אמנם הוא לא ציין כאן את שמו

61 שם, עמ' 157.

62 שם, עמ' 158. על משיח בן יוסף אצל מניטו ראו: שם, עמ'
139–35.

63 אשכנזי, מספד, עמ' 159.

64 יונס; ברקוביץ. ההתייחסות לנהר עלתה גם בשיחות של
מניטו בנושא שטרם הועלו על הכתב. על תפיסתו של נהר את
השואה ראו: רוזנק, בייחוד עמ' 187–188. להשוואה כוללת בין
הגותו של נהר לזו של מניטו ובפרט ביחסם לחופש בחירה
ראו: בן־שמואל, עמ' 51–59.

מפורשות, אך הוא רמזו אליו בשרטטו את הנחותיה של גישה זו: הבורא ברא עולם המבוסס על חופש הבחירה של האדם, ועל חופש זה להיות מוחלט. לפיכך הבורא אינו מתערב עד אחרית הימים בהיסטוריה האנושית. ממילא קיימות גם אפשרויות של רוע, ומכאן הפתח לכל מאורע טרגי, אפילו בסדר גודל של השואה: 'לדעתם, רק אלה שאינם ערים לחשיבות חופש הבחירה כערב למשמעות הקיום של האדם, מתקשים להשלים עם האפשרות של הופעת הרע: הרע המוחלט הוא האחוריים,⁶⁵ הקצה האחר של החלטיות חופש הבחירה'.⁶⁶ נהר עצמו כתב כך:

כן הכל יכול להיות, הכל אפשרי. אין דבר שהוא זוועתי מדי מכדי להופיע בעולם ובהיסטוריה, או נשגב מדי מכדי להתגשם בתודעה ובמעשים. היקום הוא השדה האינסופי של האפשר, נפחיה שבה כל ניצוץ עשוי לבקוע בכל רגע, שבה כל מלאכה יכולה ליצור חרב אטומית, אבל שבה גם כל רצון יכול לכתת כל חרב לאת.⁶⁷

מניטו סבר כי יש 'עקביות רבה' בשיטה זו, אך גם האוחזים בה אינם מכחישים שאין בה כדי להסביר את עצם האפשרות לרוע: 'הסבר זה מהווה, אמנם, מעין מקלט אינטלקטואלי שבחסותו ניתן להגן על האמונה המונותיאסטית – ולו גם במחיר הוספת מימד סטואי ודרמטי לאמונה זו'.⁶⁸ מניטו חשב שגישה זו מסוגלת להסביר את הרשע האנושי היום-יומי אך לא לתרץ רוע בממדים החריגים של השואה. מבחינתו השואה הייתה מאורע חורג, והיה על אלוהי ישראל, 'הידוע ככל יכול, רחמן ושופט צדק ברוֹמְנִית',⁶⁹ למנוע אותו. כדי להבהיר את הבעייתיות שבשיטה זו הראה מניטו באמצעות מדרש⁷⁰ כי לדעת חז"ל חופש הבחירה של האדם איננו מוחלט, ובוודאי אין משמעותו שהקב"ה תמיד נמנע לחלוטין מלהתערב. חופש הבחירה במונחים תורניים קשור לדעת מניטו לביטוי 'שֶׁבַת הבורא'. ביטוי זה מבטא את שביתת הקב"ה מהתערבות בעולם, זוהי פעולה או למעשה אי פעולה המאפשרת את חופש

65 לביאור המושג הקבלי אחוריים ראו: אשכנזי, לשון, עמ' 80.

66 אשכנזי, מספד, עמ' 159.

67 נהר, גלות, עמ' 258. התרגום על פי: הרוי, עמ' 129. עוד על

החירות המאפשרת גם את השואה ראו: רוזנק, בייחוד עמ'

187-188. על השואה בהגותו של נהר ראו גם להלן, הערה

76.

68 אשכנזי, מספד, עמ' 160.

69 שם.

70 בראשית רבה יא, י, עמ' 96.

הבחירה של האדם.⁷¹ עם זאת חז"ל סברו כי לקב"ה תמיד הייתה האפשרות להתערב בהיסטוריה האנושית בנסיבות מסוימות. בתורה עצמה מסופר על מקרים כאלו, כמו בסיפור מגדל בבל. באמצעות פרפרזה על הכלל ההלכתי 'פיקוח נפש דוחה שבת'⁷² הדגים מניטו כיצד במצב של סכנת נפשות, במצב של קריסה כלל-אנושית, הקב"ה בוחר להתערב ומעדיף את ההצלה על פני ה'שבת' שלו, קרי על פני שביתתו ואי התערבותו בעולם.⁷³ על בסיס השקפה זו נימק מניטו מדוע היה על הקב"ה להתערב ולמנוע את השואה, ומדוע עקרון חופש הבחירה – של נהר ושל אחרים – אינו יכול לספק את התשובה. מניטו סבר כי חסרונה הנוסף של גישת 'מחיר חופש הבחירה' הוא שאין היא מסוגלת להסביר כיצד התאפשרה השואה, חזיון רשע ייחודי, וכן שהיא מתעלמת מברית ההשגחה בין הקב"ה לעם ישראל.

7. 'מודל השתיקה'

בסוף מאמרו של מניטו בגרסתו המאוחרת נתוספה הערה שלא נכללה במאמר במקורו אלא צורפה אליו קרוב למועד ההדפסה.⁷⁴ בהערה סיפר מניטו כי עם השלמת כתיבת 'ויהי באחרית הימים' נודע לו על מאמרו של פנחס פלאי העוסק באותו הנושא.⁷⁵ גם פלאי סקר את התשובות הקיימות על שאלת משמעות השואה, אולם הוא הביא גישה נוספת על אלו שסקר מניטו, וחשוב היה למניטו להציגה. גישה זו היא 'מודל השתיקה', ועל פיה אי אפשר להשיב על שאלת השואה, ולא נותר לנו אלא לגזור על עצמנו שתיקה.⁷⁶ מניטו סבר כי במאמרו של פלאי 'יש משום חיפוש כן אחר תשובה',⁷⁷ אבל לדעתו הניסיון להטיל עלינו שתיקה מסיט את מלוא האשמה מן האדם אל האל, והוא דחה עמדה זו.

71 לרעיון שבת הבורא, שביתתו של הקב"ה, ראו בהרחבה במאמרו של מניטו 'שבת ה' בתוך: שוראקי, מסורת, עמ' 300-319. ראו גם: אשכנזי, המקדש; אשכנזי, סוד, א, עמ' 69-83; ב, עמ' 109-110; אשכנזי, תולדות, ד, עמ' 58-60. על ההיסטוריה כיום השבת של הבורא אצל מניטו: ראו: בן-שמואל, עמ' 258-262.

72 ראו: משנה, יומא ח, ה.

73 לרעיון זה ראו גם: אשכנזי, סוד, ב, עמ' 109-110.

74 אשכנזי, מספד, עמ' 175.

75 פלאי.

76 על מודל השתיקה ועל תפיסתו של נהר באשר לשואה ראו: נהר, גלות; רוזנק, עמ' 189-192; מאיר, עמ' 107-113. עוד על הדומייה כעיקרון רוחני מכונן בהגותו של נהר ראו: נהר, דומייה.

77 אשכנזי, מספד, עמ' 175.

*

לפני שאציג את תשובתו של מניטו, אסכם את שש התשובות ואת התשובה השביעית שסקר:

שם	פירוש	האוחזים בשיטה	יתרונות	חסרונות
1 פגניזם בסגנון עברי	השואה הייתה אירוע שבו גברו כוחות הרוע של האל על כוחות הטוב שבו.	חוגים אקדמיים בארץ ובח"ל, לרוב לא־מאמינים.		פגיעה בעיקרון המונותאיסטי ונסיגה לימים שלפני אברהם.
2 השואה כ'עולה' (כ־Holocaust)	השואה הייתה קרבן כפרה על חטאי האנושות.	נפוצה בקרב תאולוגים נוצרים, ומצויה בחוגים יהודיים ואף רבניים.		הייסורים אינם רצויים מלכתחילה, גם לא בתור כפרה. עם ישראל נברא לא כדי לכפר על האנושות. הצגת האלוהות כ'מפלצת נוראה'.
3 בעוונותינו	השואה הייתה עונש על חטאי עם ישראל.			חוסר מידתיות ביחס שבין החטא לחומרת העונש.
4 השואה כמחיר התקומה	השואה הייתה המחיר שנצרכו לשלם על הקמת מדינת ישראל.	חוגים חילוניים ורתיים כאחד.		כשל בהצגת הכרונולוגיה ההיסטורית – המדינה הייתה קמה גם ללא השואה. הצדקת זכות הקיום של מדינת ישראל רק מכורח השואה.
5 בעוון הציונות	השואה הייתה עונש על הרצון של עם ישראל לסיים באופן פעיל את הגלות ולהתיישב בארץ בלי לחכות לכיאת המשיח.	חוגים חרדיים אנטי־ציוניים.		טעות בהבנת תורת המשיח.

שם	פירוש	האוחזים בשיטה	יתרונות	חסרונות	
6	מחיר חופש הבחירה	חופש הבחירה של האדם מוחלט ולכן מסוגל להגיע למצב קיצוני כמו השואה.	אנדרה נהר (נרמז)	שיטה בעלת עוצמה תאולוגית ופילוסופית	התעלמות מהייחודיות של השואה ומהיותה אירוע חריג. מסיבות אלה היה על הקב"ה למנעה; חופש הבחירה אינו אינ-סופי. התעלמות מברית ההשגחה בין האל לעם ישראל.
7	מודל השתיקה (של פנחס פלאי)	אי אפשר להבין את השואה, ולכן לא נותרה אלא השתיקה.	תשובה כנה	הסתת האשמה מן האדם אל האל, מה שאינו מתקבל על הדעת.	

ב. תשובתו של מניטו

לדעת מניטו אין בשבע השיטות שהוצגו תשובה המושתתת על יחס האמונה היהודית לבעיה. התשובה על השואה נמצאת בראייה היסטורית-קבלית: 'והנה החרדה מפני אימת המאורעות של סוף ימי הגלות משתקפת בברור בתפיסה היהודית של ההיסטוריה – ובייחוד כפי שהורוה המקובלים'.⁷⁸ מניטו ציין לדוגמה את תיאור קץ הגלות שכתב הרב אברהם אזולאי (1570–1643), בעל 'חסד לאברהם', שהיה ידוע כמקובל.

כדי להסביר את מאורעות השואה פנה מניטו למאמר חז"ל המפורסם בתלמוד הבבלי שדרש את הפסוק 'הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום, אני ה' בעתה אחישנה' (ישעיה ס, כב). חז"ל התמודדו עם הסתירה שבין 'בעתה', כלומר בזמנו, בתאריך מסוים ומוגדר, לבין 'אחישנה', המבטא ספונטניות, חריגה מן הסדר וזירו תהליכים. חז"ל פירשו: 'כתיב "בעתה" וכתיב "אחישנה"! זכו – אחישנה, לא זכו – בעתה'.⁷⁹ כלומר קיימות שתי אפשרויות גאולה: אפשרות הקבועה ומוכתבת על פי זמן מוגדר בסוף תקופת הגלות, ואפשרות מזורזת שיש בה קיצור של תהליכי הגלות, ואפשרות זו תלויה בזכותם של ישראל. מניטו סיכם זאת: 'ואכן גם כך וגם כך אפשר להגיע לסיום הגלות: אם זכותו

⁷⁸ שם, עמ' 162.

⁷⁹ בבלי, סנהדרין צח ע"א.

של עם ישראל מספקת (ושומה עלינו להבין מה טיבה של זכות זו), מובטח שהגלות תסתיים בכי טוב. אם אין זכותו מספקת, תסתיים הגלות מאליה, דרך מנגנוני תפקוד העולם.⁸⁰

מניטו הראה באמצעות מאמרי חז"ל רבים כי המחלוקת בין גישת 'בעתה' לגישת 'אחישנה' אינה חדשה והתקיימה עוד בימי המשנה והתלמוד. היו שתמכו בעשייה פעילה של עם ישראל למען סיום מוקדם של הגלות, והיו שתמכו בסבילות של עם ישראל, שייגאל על ידי ההשגחה בקץ הימים.

לימודו של מניטו את סוגיית שלוש השבועות התלמודית⁸¹ מעלה בברור כי הוא דגל בהעדפת גישת 'אחישנה'.⁸² הוא ציטט את האמירה המפורסמת מסוגיה זו: 'בצבאות או באיילות השדה – אמר רבי אלעזר, אמר הקב"ה: אם אתם מקיימים את השבועה – מוטב, ואם לאו אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאיילות השדה'. מבחינתו סוגיה זו מתייחסת ישירות למאורעות השואה. עצם הבאת מדרש חז"לי זה מצביעה על המתודה של מניטו, שלא חשש להסתמך על מה שנחשב מקורות ההשראה והקנון של הדוקטרינה האנטי-ציונית, שהגיעה לידי מיצוי אצל האדמו"ר מסאטמר, הרב יואל משה טיטלבוים.⁸³ מניטו היה מודע לשימוש זה, וכדי ליטול את עוקצו של הדיון ציין בהערת שוליים כי בסמיכות לקטע זה בתלמוד מופיעה האמירה המפורסמת של ר' אלעזר: 'כל הדר בארץ ישראל שרוי בלא עוון, וקבע כי 'סמיכות זו מפריכה בעליל את גרסתו של ה"יואל משה" להבנת הסוגיה'.⁸⁴ מניטו הביא את דברי רש"י על אתר: 'אני מתיר את בשרכם – לשון הפקר', והסיק מכך כי התלמוד רמז על השעייתה של ברית ההשגחה במצב שבו אין קיום של השבועה. במצב של גלות, שבו על פי המסורת גם השכינה מצויה בגלות, קיים חוסר בהירות באשר להשגחה: 'עם גלות השכינה הבאה בעקבות גלות עם ישראל, נכנס העולם לעידן שבו נפסקת ודאות השגחת הבורא'.⁸⁵ מניטו הסביר כי גלות השכינה אינה זהה להסתר פנים. הסתר פנים הוא מצבו התמידי של העולם,⁸⁶ ואילו גלות

80 אשכנזי, מספד, עמ' 162. על סיבת הגלות ועל דרכי הגאולה

ראו: אשכנזי, תולדות, ב.

81 בבלי, כתובות קיא ע"א.

82 השו"ת אשכנזי, מספד, עמ' 75-76. עוד על המושגים 'בעתה'

ו'אחישנה' אצל מניטו ראו: אשכנזי, תולדות, ב, עמ' 243-244.

83 טיטלבוים. על תגובתו של טיטלבוים על השואה ועל יחסו

לציונות ראו: שביד, עמ' 30-38; רביצקי, עמ' 89-93, 103-105;

רוזנק, עמ' 155-156; קראוס; ש"ץ-אופנהיימר, עמ' 191-196.

84 אשכנזי, מספד, עמ' 163.

85 שם, עמ' 164.

86 שם. ברור כי מניטו עשה שימוש לא שגרתי במושג הסתר

השכינה – שלדבריו מכונה בקבלה גם הסתרה בתוך הסתרה⁸⁷ – מתרחשת רק בעקבות היציאה לגלות. למרות הערפול באשר להשגחת הבורא בגלות, הקב"ה אינו נעדר לגמרי והוא משגיח על העולם במסגרת איזון בין כוחות הטוב והרע (והאדם מסייע באיזון זה), ולכן יכולים להתרחש אסונות בממדים טבעיים. זהו תיאור המצב בגלות כאשר גם השכינה נמצאת בגלות. אך מה קורה אם כבר הסתיימה עת הגלות, מפני שהגיעה לסיומה לפי הקצבת הזמן האלוהית, והעם עדיין נותר בגלות? במצב שבו הגלות הגיעה ל'בעתה', והגאולה אמורה להתחיל, אך העם עורנו בגלות מכיוון ש'לא זכו' להחיש את הגאולה, יכולים להתרחש אסונות בממדים לא־טבעיים ונוראיים. המצב החריג שבו עם ישראל בגלות ומאחר את גאולתו, מאפשר אסונות חריגים. במקום אחר הרחיב מניטו את הדיבור על המצב הבעייתי הזה: 'כאשר מסתיימת תקופת הגלות, על עם ישראל לחזור לארץ בלא דחוי. כל איחור, כל התמהמהות, מסוכנים הם. מכאן חשיבות יכולת האבחון של רבותינו, באיזה זמן אנו חיים: אם בזמן הגלות, אם בזמן הגאולה'.⁸⁸ בהחמצת מועד הגאולה גלומה סכנה גדולה. מניטו המשיך שם, בעקבות ר' יהודה ליווא בן בצלאל (המהר"ל):

אפשר להבחין אצל המהר"ל – בעיקר בספרו 'נצח ישראל' – בדאגה רבה כאשר הוא מנתח את המצב שיווצר באחרית הימים. הוא שייך לאותם חכמים שכבר הבינו שעם ישראל החליט לאחר בחזרתו עד הסוף. אך עם ישראל אינו יודע שהאיחור הזה רק מביא לידי אסונות. אנו מחכים עד הקץ, כלומר עד הבחינה של 'לא זכו' – בעתה' וזה מביא לידי אסונות. המקובלים כבר הזהירו אותנו שיש סיכוי גבוה יותר שזה יקרה דרך אסונות ולא דרך נסים.⁸⁹

פנים בהקשר של השואה. למשל לדברי וייס־הלבני במסורת המקראית הסתר פנים נתפס רק כעונש בעקבות חטא, ועל כן הוא דחה הסבר זה לשואה. ראו: וייס־הלבני, עמ' 37-38. לעומתו ברקוביץ סבר כי יש משמעות מקראית נוספת להסתר פנים. ראו: ברקוביץ, עמ' 89-90. לדעתו הסתר הפנים של הקב"ה בשואה היה אידישות יזומה של האל כלפי סבלו של היהודי כחלק מהכרעתו לברוא עולם ובו אדם בעל בחירה חופשית. ראו למשל: שם, עמ' 99-100.

⁸⁷ להסבר המושגים הסתר פנים והסתרה בתוך הסתרה, אצל מניטו ראו: אשכנזי, תולדות, ד, עמ' 59; והדברים שם לקוחים מתוך: אשכנזי, המקדש.

⁸⁸ אשכנזי, תולדות, ב, עמ' 139. הדברים נכתבו שם בפסקה שכותרתה 'סכנת האיחור'.

⁸⁹ שם, עמ' 140.

והאסון אכן קרה. השואה התרחשה מפני ששכינת הגלות הסתיימה וההשגחה פגה: 'אך כאשר תם הזמן המוקצב לגלות, השגחה זו אינה פועלת עוד, ובאים זמנים של הפקר'.⁹⁰ עם תום זמנה של הגלות הקצוב מראש, והידוע רק ליודעי ח"ן, ההשגחה מוסרת כליל אף בצורתה המצומצמת ביותר והעולם נכנס למצב הפקר.

עולם של הפקר

מניטו הביא את פירושו של המקובל הרב מרדכי עטיה לסוגיית בעתה – אחישנה. הבחירה בעטיה לא הייתה מקרית, שכן מניטו הזכיר אותה כבר בפתיחה ל'יהי באחרית הימים' כמי שהשפיע על מאמרו.⁹¹ חיבוריו של עטיה גדושים ציטטות ממקורות חז"ל ומספרות ה'זוהר' על חובתו של עם ישראל לעלות לארץ ולהתיישב בה כדי לקדם את תהליך הגאולה.⁹² מניטו הביא מדבריו והסיק מה היו לדעתו הסיבות לשואה:

נטייה זו של ישראל לרבוך בגלות מביאה למצב לא טבעי, הפותח פתח להתפרצויות רשע שלא היו כמותן, ואשר תפגענה, כמובן, בעיקר בעם היהודי. בזמנים אלה, יפעלו רק מנגנוני הטבעיים של העולם, ומצבן התרבותי של האומות בימים האלה הוא שיקבע את צביונם של מאורעות סוף הגלות. מכאן ברור שאין לתלות בישראל את האשמה בהתפרצות הרע: אנשי הרשע שחוללו את השואה הם האשמים. גרמניה, אחת התרבויות המפותחות ביותר של אירופה, היא שנתנה למאורעות אלה את צורתם הנוראה – וזאת, לאחר מאות שנים של חינוך נוצרי והומאניסטי. אבל, אפשרות התרחשות 'ההפקר' תלויה במצב היחסים בין ישראל, כמרכבה לשכינה – והמלכויות.⁹³

המצב הלא-טבעי של ישראל הדבק בגלות מוביל למנגנוני השגחה לא-טבעיים. ההשגחה של הגלות נפסקת, נוצר עולם של הפקר, והזירה מופקרת לטובת הכוחות הטבעיים של העולם. מנגנוני הטבע הם חסרי בקרה ולכן יכולים לאפשר גם רוע רדיקלי – בניגוד לכוחות האלוהיים, המסוגלים ליצור איזון

90 אשכנזי, מספד, עמ' 165. וראו גם את הפסקה 'סכנת האיחור' בפרק 'סיבת הגלות': אשכנזי, תולדות, ב, עמ' 139-140.

91 אשכנזי, מספד, עמ' 147. על עטיה ראו: לאו, טובי, שורשי היחס, עמ' 178, הערה 32; ודבריו של בנו של עטיה, ר' אליהו עטיה, בתוך: לניאדו, עמ' קלו-קלח. על השפעה זו ראו בהמשך.

92 ראו גם: רביצקי, עמ' 111, הערה 2.

93 אשכנזי, מספד, עמ' 165-166.

בין טוב לרע. בהיעדר השגחה שתמנע התפרצויות רשע, אופיו והיקפו של הרוע תלויים ב'מצבן התרבותי של האומות בימים האלה'. ולכן הגרמנים הם שיצרו את הלבוש המחריד של אותו רשע, והם האשמים בשואה – אשמים אך לא אחראים. האחריות העקרונית למצב זה של הפקר, של בוא זמן הגאולה כשהיהודים עורם בגלות, מוטלת על עם ישראל. מתוך הדרמה של סוף הגלות פרצה השואה. השואה אינה פעולה מתוכננת של האלוהות, אך גם אינה מקריות. תשובתו של מניטו היא שהשואה הייתה אפשרות שהתממשה כתוצאה ממצב היסטורי־רוחני שנוצר כאשר הסתיימה תקופת הגלות, אולם עם ישראל נותר בגלות ולא הביא את ההיסטוריה אל עידן הגאולה. ברגעים אלו של סוף הגלות פגה ההשגחה האלוהית, וכל סוג של רוע יכול היה להתרחש! השואה הייתה התגלמות הרשע של סוף הגלות. אפשרות בלתי נמנעת זו של רשע התאפשרה מצד האלוהות בשל המקום שאליו הצליחה ההיסטוריה האנושית להתדרדר. בצורה דומה הסביר מניטו במקום אחר את המבול. עשרת הדורות שמאדם עד נוח התדרדרו לשפל המדרגה מבחינת חוסר המוסריות בחברתם. כיוון שהם לא תיקנו את דרכיהם, חרף ההזדמנויות שניתנו להם, הם הגיעו לסוף חשבון הזמן, והיה על הקב"ה להגיב על אותו המצב האנושי:

במהלך עשרת הדורות שמאדם ועד נח ניתנות לאנושות שבע הזדמנויות לשנות ולשפר את דרכה המוסרית־חברתית, אולם אריכות אפיים זו של הבורא אינה אינסופית, היא מוגבלת בזמן. בתום עשרה הדורות הללו בא הבורא חשבון עם ברואיו, וסיכומו של חשבון זה הוא שהאנושות החמיצה את כל ההזדמנויות שניתנו לה. אין מנוס מגזירת ההשמדה באמצעות המבול.⁹⁴

באותה מידה יכול היה המבול להימנע. וברומה לכך אילו הבינו היהודים מראש את הייעוד ההיסטורי המוטל עליהם ופעלו בהתאם, דהיינו היו עולים לארץ־ישראל ומסיימים את הגלות – ואז היו בבחינת 'זכו' – היה נמנע הרוע של סוף הגלות שהתפרץ בצורת שואת יהודי אירופה ובגלל גרמניה! באותו מהלך שחרר מניטו את האל מאחריותו לשואה והטיל את מלוא כובד המשקל על בני האדם.⁹⁵

⁹⁴ אשכנזי, סוד, ב, עמ' 21.

⁹⁵ הצד השווה בין השואה למבול על פי מניטו הוא באחריות של בני האדם להיסטוריה, אך האירועים שונים מאוד מצד ההתערבות האלוהית: התערבותו הברורה של הקב"ה הביאה את הרע לכאורה במבול, והשביתה שלו אפשרה את הרוע העצמאי בשואה.

ערב השואה היה על עם ישראל לקחת את גורלם בידיהם, לסיים את הגלות ולעלות לארץ, ולא לשבת באפס מעשה. משימת הבאת ההיסטוריה האנושית למצב גאולה, הוטלה אז על עם ישראל; הקב"ה נסוג לאחור, הסיר מעליו את האחריות לגורל האנושי, ונתן לעם ישראל להנחות לברו את שר ההיסטוריה. אילו היה עם ישראל מקבל עליו את האחריות וממלא את המשימה בהצטרפו למעשה הציוני, לא היה נוצר הריק שהתמלא ברשע בצורתה של השואה. המסקנה היא שעם ישראל יכול היה למנוע את השואה מלכתחילה. לפי מניטו לבני אנוש יש חלק רב וכבד בשואה. זאת בניגוד להסברים תאולוגיים שיטתיים אחרים ששחררו את האדם מן האחריות לשואה.⁹⁶

זמננו כתחילת הגאולה

גם את הקביעה שזמננו הוא זמן הגאולה ביסס מניטו על סוגיית שלוש השבועות. לפי פרשנותו כל שבועה היא סימן שאכן אנו בימי הגאולה ובתקופת הקץ:
א. 'שלא יעלו בחומה' – הכוונה לחזרה מהגלות ל'הארץ ישראל טרם הזמן'. מניטו הדגיש שסימן זה נוגע לכלל ולא ליחידים ואך ורק לזמן הגלות. הוא בחר להבליט את מילות הפסוקים שדרש בקטע זה האמורא רב יהודה, שאסר על עלייה מבבל לארץ ישראל 'עד יום פקדי' (ירמיה כז, כב) ו'עד שתחפץ' (שיר השירים ב, ז), כדי להוכיח ש'משמע שיש זמן קצוב מראש לימי הגלות... אבל אך אם אין מתגשם העיקרון של "זכו – אחישנה"'. ולדאבוננו, אכן לא התגשם.⁹⁷
ב. 'שלא ימרדו באומות' – על השיבה לציון להיות מותנית בקבלת רשות של אומות העולם. מניטו סבר כי תנאי זה התרחש גם בגלויות מצרים וגם בימי שיבת ציון באמצעות הצהרת כורש. מבחינתו כלל זה מדגיש את עקרון המונותאיזם, שכן 'תולדות ישראל קשורות לתולדות האנושות כולה'.⁹⁸
ג. 'שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי' – על הגויים לא להגיע לקיצוניות בשנאת הזרים שבתוכם.

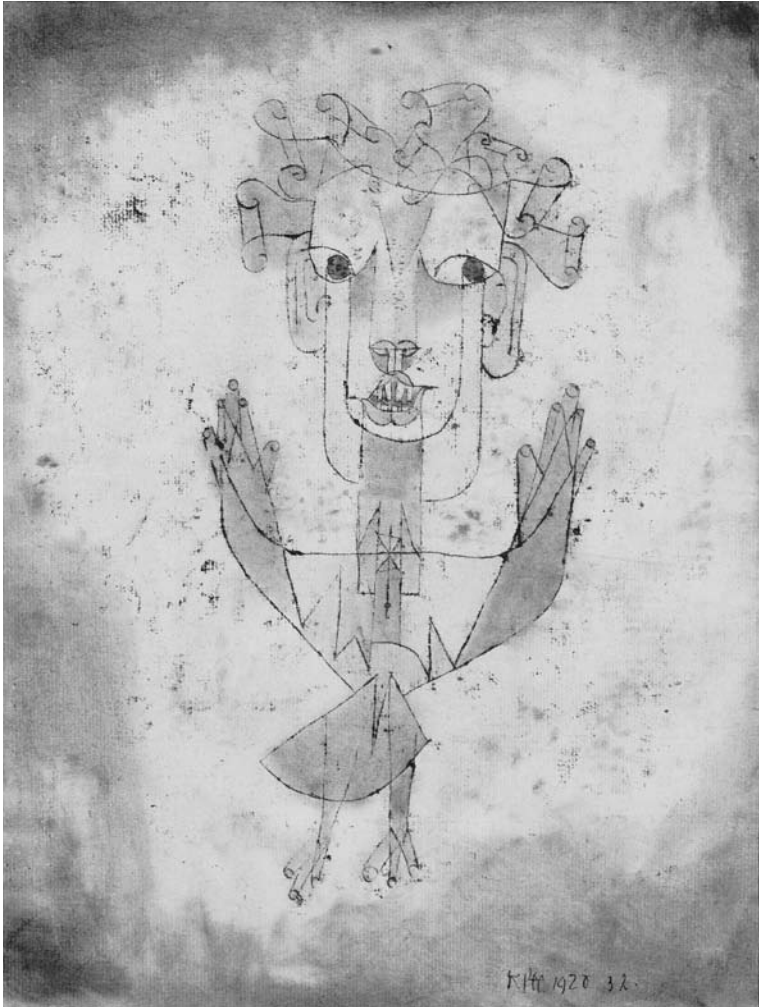
שלוש השבועות סיפקו למניטו נימוקים מדברי חז"ל להכרח ולחובה להקים את מדינת ישראל.⁹⁹ ראשית, התנועה הציונית היא התנועה היחידה

96 ראו למשל שיטתו של ר' מנחם מנדל שניאורסון מחב"ד: באואר, הרהורים, עמ' 201-214.

97 אשכנזי, מספד, עמ' 168-169.

98 שם, עמ' 169. על עקרון המונותאיזם ראו לעיל, ליד הערה 19 ובהערה זו.

99 מניטו, כמו עטיה, דחה את הפרשנות הסבילה של שלוש השבועות. ראו: בן-שמזאל, עמ' 319; ולעמדתו של עטיה ראו: רביצקי, עמ' 111, הערה 2. נראה כי בפרשנותו שלוש השבועות הלך מניטו אחר פרשנותו של רבו הרצי"ה קוק.

פאול קֵלֶה, אֶנְגֵלוֹס נֹבֹוס, 1920. באדיבות מוזאון ישראל.

ולטר בנימין קנה את הציור בשנות העשרים המוקדמות, והוא היה מקור השראה עבורו. המושג 'מלאך ההיסטוריה', שטבע בנימין בשנת 1940, המלאך המתבונן בהררי ההריסות שמותירה האנושות, ושאינן ביכולתו להושיעה, מבוסס כנראה על דמות המלאך של קלה. עם בריחתו מפריז בשנת 1940 מסר בנימין את הציור לסופר ולפילוסוף ז'ורז' בטאיי, וזה החביא אותו בספרייה הלאומית בפריז. לאחר המלחמה הגיע הציור לידיו של תאודור אדורנו, והוא העביר אותו לגרשם שלום, ידידו של בנימין. לאחר מותו של שלום תרמה אלמנתו את הציור למוזאון ישראל

שביטאה 'רצון לאומי' של העם היהודי לשים קץ לגלות. הניסיונות הקודמים היו של בודדים, נעשו ממניעים מיסטיים ולא לאומיים, ולא חתרו לקיבוץ כל הגלויות. 'התנועה הציונית – מבחינת משימת קיבוץ הגלויות – היא התנועה המשיחית האותנטית היחידה: היא ורק היא תואמת את ההבטחות הקשורות לקץ הגלות – הבטחות המתייחסות לאומה בתורת אומה'.¹⁰⁰ מניטו בחר להדגיש כאן דווקא את היסוד הלאומי שבציונות, שהוא דתי-משיחי לטעמו, ושהוא המתיר את האיסור של עלייה בחומה. שנית, חבר הלאומים נתן את אישור האומות להקמת הבית היהודי כאשר אשרר את הצהרת בלפור, ולכן לא הייתה כאן מרידה באומות. שלישיית, האומות הפרו את התחייבותן בהתנכלויותיהן ליהודים לא רק בשואה כי אם עוד לפני כן, כימי הרדיפות והפוגרומים במזרח אירופה ובמרכז.

מסקנתו של מניטו בדבר תפקידו של עם ישראל בתולדות גאולתו ותחייתו הובילה אותו למסקנה באשר ל'תפקידו המיוחד של עם ישראל בתולדות האנושות'.¹⁰¹ לדעתו מן הלקח שנלמד מן השואה יש לגזור משמעויות אקטואליות בעניין ההתבוללות ושלומה של מדינת ישראל, שכן עדיין לא פסו סכנות קץ הגלות.¹⁰²

תפקידם של ישראל ועונשם של הצדיקים

את מאמרו סיים מניטו בדברים נרגשים שהביא מאור החיים' לרבי חיים אבן עטר (1696-1743):

הודיע הכתוב כי גאולתו היא ביד הצדיק אשר יהיה קרוב לה'... והגאולה תהיה בהעיר ליבות בני אדם ויאמר להם הטוב לכם כי תשבו חוץ, גולים מעל שולחן אביכם, ומה יערב לכם החיים בעולם זולת החברה העליונה

על פרשנות זו של קוק ראו: הולצר, עמ' 143-144. וראו גם: אבינר, בירורים. לתפיסתו של תלמידו הרב אורי שרקי בעניין שלוש השבועות ראו: שרקי, גאל.

100 אשכנזי, מספד, עמ' 169.

101 שם, עמ' 172-173.

102 על פי טענה תאולוגית נוספת של מניטו 'לאחר השואה מתקיים תהליך "גילוי" של ישראל, ואט אט מתרחש תהליך ההכרה כי היהודים הם הם ישראל. תקומת ישראל ושיבת ציון מוכיחות שהנצרים אינם ישראל' (שרביט, הנצרות, עמ' 268). טענה זו קשורה לרעיון של המעבר מיהודים לעברים, שהוא אבן יסוד במשנתו של מניטו. לפיתוח רעיון זה ראו: אשכנזי, סוד, א, וראו גם לעיל, הערה 38.

אשר הייתם סמוכים סביב לשולחן אביכם, הוא אלוהי עולם ברוך הוא לעד, וימאס בעיניו תאוות הנדמים ויעירם בחשק הרוחני גם נרגש לבעל נפש כל חי עד אשר יטיבו מעשיהם ובוה יגאל ה' ממכרו, ועל זה עתידין ליתן את הדין כל אדוני הארץ גדולי ישראל, ומהם יבקש ה' עלבון הבית העלוב.¹⁰³

על פי קטע זה מ'אור החיים' הגאולה היא בידי הצדיק, אולם היא תבוא רק כשיתעוררו לבות בני האדם לשוב אל ה' ולחסות בצלו. אבן עטר ניבא כי הגאולה תבוא בסופו של דבר לא באמצעות 'אדוני הארץ גדולי ישראל', אלא באמצעות לבות העם, שישתוקקו לשוב לארצו, וטען כי הצדיקים וגדולי ישראל אשר החמיצו את ייעודם זה, עתידים ליתן את הדין על שלא הביאו לתקומה ולגאולה. ברוח דבריו של בעל 'אור החיים' מתח מניטו ביקורת חריפה על גדולי ישראל, שרובם לא עשו דבר כדי לסיים את הגלות – 'הרי שלכל הפחות היו לתלמידי חכמים של הדור שקדם לשואה – שתורתם הייתה אומנותם – נתונים מספיקים כדי להבין שזמן ה"בעתה" אכן התקרב ובא.¹⁰⁴ בעקבות עטיה¹⁰⁵ בחר מניטו לבקר ביתר שאת את הרבנים שלא נענו לאתגר הלאומי. האיחור שבהמשך הישיבה בגלות הוביל לדעת מניטו לאסונות רבים ושיאם הוא השואה. מיד לאחר שציטט את דבריו של אבן עטר חתם מניטו את מאמריו במילים 'עדיין לא אבד הכלח על צעקה זו!¹⁰⁶

¹⁰³ אשכנזי, מספד, עמ' 173-174, על פי 'אור החיים' על ויקרא כה, כה, ד"ה: 'כי ימוך אחיך'. גם עטיה הביא מקור זה מספר פעמים בחיבוריו. ראו: עטיה, מחשבות, עמ' 18, 29; עטיה, מקור, עמ' 5; עטיה, לך לך, עמ' 19. לרעיון אחר שהביא עטיה בשם 'אור החיים' בקשר לעיסוקו בשאלת השואה והגאולה ראו: עטיה, מחשבות, עמ' 32-33. ועל רעיון זה ראו: רביצקי, עמ' 181, הערה 235. על השפעת אבן עטר על עטיה מעידות בין השאר הציטטות הרבות שהביא מחיבוריו, בייחוד בספרו 'מחשבות שלום', כדי לבסס את התאולוגיה הקבלית-הציונית שלו.

¹⁰⁴ אשכנזי, מספד, עמ' 170. והשוו: שם, עמ' 76.

¹⁰⁵ ראו להלן.

¹⁰⁶ להבנת מקור זה ולביאורו ראו גם: אשכנזי, תולדות, ב, עמ' 226-227. ובסיום הציטטה מ'אור החיים' כתב שם: 'לא צריך להוסיף מילים' (שם, עמ' 227).

ג. שיטת מניטו במבחן שש התשובות

האם הסברו של מניטו לשואה עומד בקריטריונים שהוא עצמו הציב בשלילתו את שש התשובות שהביא קודם לכן? לעניות דעתי יש בהסברו מספר סתירות פנימיות, ואגב כך עולות ארבע תמיהות תאולוגיות.

א. הרוע גובר על הטוב – אמנם מניטו, שלא כבעלי שיטת הפגאניזם בסגנון עברי', לא טען שבשואה גברו כוחות הרוע של האל על כוחות הטוב שבו. אולם על פי הסברו בסוף עידן הגלות הקב"ה אינו שולט בכוחות הרוע והטוב שבעולם. אדרבה, הרוע משתולל, אינו מבוקר, ואין לאלוהות שליטה עליו. בשל מסלול ההיסטוריה והמצב האנושי האל אינו מסוגל לעשות דבר כדי למנוע את הקטסטרופה. כך הרוע מקבל מעין עצמאות אוטונומית ומתנהל כישות חופשית שאין לדעת או לצפות את היקפה, וסופו של דבר שהרע מסוגל לגבור על הטוב.

ב. האל לא התערב בשואה – מבין השורות עולה מדבריו של מניטו כי בשואה הכפיף עצמו האל לחוקי העולם (ובתוכם הטבע, הזמן, ההיסטוריה והרוע), והעולם לא היה כפוף אליו כמצופה. עובדה זו תואמת את השקפתו הכללית של מניטו על שבת הבורא,¹⁰⁷ היינו שהאל משעה בנסיבות מסוימות את התערבותו בעולם כדי לאפשר לאדם את מלוא חופש הבחירה ולהטיל עליו את האחריות למעשיו. אולם הוא עצמו ציין בביקורתו על שיטת 'מחיר חופש הבחירה' כי חז"ל לא דיברו על חופש בחירה מוחלט, וכפי שעולה גם מסיפורי התנ"ך, הקב"ה התערב – במקרים נדירים – בסדרי העולם, בוודאי במצב של פיקוח נפש: 'ברור לנו כי לדעת התורה, הבורא השאיר לעצמו פתח להתערבות, כאשר לפי חכמתו, קיים חשש פיקוח נפש'.¹⁰⁸ אם כן יש סתירה פנימית בדבריו של מניטו על גבולות חופש הבחירה של האדם ועל גבולות ההתערבות האלוהית.

ג. השואה כעונש על דחיית הציונות – מניטו דחה מכול וכול את השיטה 'השואה כמחיר התקומה', שעל פיה השואה הייתה המחיר שצריכים היו היהודים לשלם על הקמת המדינה. עם זאת עולה מתפיסתו כי השואה הייתה קשורה קשר הדוק בתחייה הלאומית. כמה וכמה פעמים הוא חזר והדגיש כי השואה באה בעקבות אי עלייתם של היהודים לארצם. אמנם הוא לא טען כי השואה הייתה המחיר על הקמת המדינה, אך בנסיבות ההיסטוריות-הרוחניות שנוצרו היא הייתה תנאי הכרחי. על פי תפיסת מניטו מדינת ישראל היא

107 עיינו לעיל, הערה 71.

108 אשכנזי, מספד, עמ' 161.

מימוש הגאולה, והשואה הייתה אירוע אפשרי בשלב מתקדם בגאולה. במובן זה אכן הייתה השואה מחיר התקומה, או לכל הפחות חלק מ'עסקת' הגאולה. יתרה מזו, השואה לדעת מניטו לא הייתה עונש על הציונות ולא באה ב'עוון הציונות', אולם היא לא הייתה מנותקת מן הציונות. אם כן השואה הייתה עונש לא על הציונות אלא על אי ההצטרפות של רבים אל הציונות. נראה כי מניטו אימץ את ביקורתו של ר' יהודה הלוי, בן המאה השנים עשרה, שראה בסירובם של רוב העם ובייחוד 'החשובים שבהם' לעלות לארץ-ישראל בימי שיבת ציון החמצה היסטורית בעלת השלכות היסטוריות ולאומיות רבות.¹⁰⁹ מניטו ראה בשואה עונש, וכפי שהוא עצמו ציין, גישה כזאת משרטטת קלסטר של אל אכזר. האל התגלה באכזריותו דווקא במה שהפריע למניטו בהצגת השואה כעונש על חטאי עם ישראל ('בעוונותינו') – בחוסר המידתיות ביחס שבין החטא לחומרת העונש. עובדה זו מעלה תמיהה על טיבו וטובו של הקב"ה.¹¹⁰

ד. האל כביורוקרט – מניטו הצליח להעמיד שיטה ברורה המסבירה בעת ובעונה אחת את נוראותה של השואה ואת פלא הקמתה של מדינת ישראל. הוא לא התעלם מברית ההשגחה בין האל לעם ישראל, והסביר כי מה שנראה כהפרת הברית היה תוצאה ישירה של התנהגות אנושית מרושלת. אך דווקא לאור היתרון בדמות האל שצייר מניטו, כולט חסרונו כאל בעל אופי נוקשה וביורוקרטי מאוד – הוא פועל רק על בסיס מערכת חוקים קבועים מראש ועל פי מערכת של סיבה ותוצאה (לעיתים תוצאה מופרזת). קשה לשער כי מניטו, שהיה אמון על תורת הקבלה, אימץ לחלוטין את ההשקפה האריסטוטלית על האל שאין בו לא שינוי ולא רצון. מכל מקום בעוד שלבני האדם ייחס חופש בחירה אין-סופי, הציג את הקב"ה כמוגבל ומכני למדי.

¹⁰⁹ כוזרי, ב, כד, עמ' סג-סד. בדומה לכך ראו: אשכנזי, תולדות, ב, עמ' 140-141. על השפעת יהודה הלוי על מניטו ראו: בן-שמואל, עמ' 113-115.

¹¹⁰ ייתכן שמניטו היה עומד על הדקדוק שבין עונש לתגובה ישירה וקבועה על מעשים מסוימים. אולם באמת אין הרבה בין עונש לתגובה, בייחוד שלדעת מניטו כאמור עם ישראל שילם מחיר כבד על הבנתו המוטעית בדברי הנביאים ובתורת המשיח.

ד. מקורות השפעה על מניטו

שלושה מקורות השפעה על מניטו באים לידי ביטוי במאמרו 'ויהי באחרית הימים'.

א. השפעה רבה ומרכזית הייתה כאמור לרב המקובל מרדכי עטיה, שנזכר כבר בפתיחה למאמר¹¹¹ ופעם נוספת בגוף המאמר.¹¹² מעטיה למד מניטו את רעיון ההפקר לאור סוגיית שלוש השבועות. לדעת עטיה, כפי שעולה מחיבוריו 'מקור חיים', 'לך לך', 'מחשבות שלום' ובעיקר מהחוברת 'סוד השבועה', המאוחרת יותר, השואה באה כעונש על עוון הישיבה בגלות ואי ההצטרפות למפעל הציוני. על עוון מסוג זה הקב"ה 'מביא האור ושורף כל אשר להם',¹¹³ וכאשר ניתנת למשחית הרשות להשחית, הוא איננו מבחין וכבר איננו נשלט. השואה היא התגשמות הנבואה התלמודית 'שהקב"ה מתיר בשרם כהפקר'. מניטו הלך בעקבות עטיה בהאשימו את הרבנים על שלא נענו לקריאה הציונית והיו גורם כלשהו בהכנת השואה. לדברי עטיה 'לו היתה לגדולי הגולה נפש אוהבת האמת והחופש והדרור היו מנצלים את השעה מזה שלשים שנה כי עכשו הצלנו מיליוני נפשות וממון רב שנפל בידי השונאים ההיטלריזם ימ'ש [יימח שמו].¹¹⁴ במקום אחר כתב דברים נוקבים יותר: 'זעל זה עתידין ליתן דין וחשבון כל גדולי ישראל שאינם נותנים לב לעורר את ישראל לעלות לא"י'.¹¹⁵

111 אשכנזי, מספד, עמ' 147. מניטו ציין את עטיה, ובייחוד את החוברת 'סוד השבועה', בשל הניסיון לטפל 'בבעיה האמיתית' כדבריו. לדברי טובי הסברו של עטיה לשואה לא היה מקובל כלל על דעתו של הרב חיים דוד הלוי, מן הרבנים הספרדים הציונים החשובים באותו הדור. ראו: טובי, שורשי היחס, עמ' 179, הערה 36.

112 אשכנזי, מספד, עמ' 165.

113 עטיה, מקור, עמ' 65. הציטטה היא מכתבי הרב יהודה אלקלעי, והובאה גם בתוך: עטיה, מחשבות, עמ' 69.

114 עטיה, מחשבות, עמ' 17.

115 עטיה, מקור, עמ' 114. עוד על גישתו של עטיה לשואה ועל עמדתו באשר לאחריותם של הרבנים ראו: טובי, שורשי היחס, עמ' 178-179. וראו דברים דומים שאמר מניטו: 'וכך היה אומר מו"ר [מורנו ורבנו] הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, על אלו מאמינים בני מאמינים אשר כל כך חרדים מדבר ה', שמתקשים לשמוע בקול ה' המתהלך לרוח היום: ישנו חטא מן החטאים אשר עליהם גומרים את הוידוי, ולא היתה לנו עד היום דוגמה די ברורה במציאות כדי להבינו בהדיה. והוא "על חטא שחטאנו בתמהון לבב". אוי לאותו תמהון אשר מנע מחלק מעמנו, שומרי מצוות לפי תומם, מלראות בהקמת מדינת ישראל

עטיה קרא ליהודים היושבים עדיין בחוץ לארץ לעלות לישראל בגלל גודל יקר הישיבה בארץ, בגלל נבואות הזעם שיתגשמו בארצות הנכר עם בוא המשיח בקרוב, וכן:

ובגלל דמם של ששה מיליון אחינו הקדושים אשר נפלו ביד הצר הצורר, קול דמם זועק וצועק אלינו ומתחנן, אנא אל תקשו לבבכם ואל תשלו את עצמכם לאמר: בין עם שקט ושלום אני יושב, ראו נא מה שעבר עליהם איך עלה הכורת עליהם אשר בין לילה חלף עבר וכרת, אנא חוסו על עצמכם ועל בניכם ובנותיכם, החישו מפלט לכם בארץ הקודש קודם בא יום ה' הגדול והנורא.¹¹⁶

אין ספק בהשפעתו הרבה של עטיה על מניטו בתפיסתו הדתית את השואה – וכן בעניינים אחרים – כנראה בעקבות מפגש אישי בין השניים.¹¹⁷ המשותף והמיוחד לשניהם הוא היותם רבנים ספרדים שהשואה לא נגעה ישירות בהם או בקהילתם, ושנדרשו לשואה ולמשמעותה ברצינות רבה.

ב. בולטת זיקת הרעיונות בין מניטו לראי"ה קוק (1865-1935) באהדתם לציונות, ביחסם החיובי לחילונים, בקריאה ההיסטוריוסופית ובקריאתם לעם ישראל לשוב לקבל עליו אחריות לגורל ההיסטוריה האנושית. מניטו אמנם הזכיר ב'ויהי באחרית הימים' רק פעם אחת את הרב קוק¹¹⁸ – שהיה לדבריו 'הכהן הגדול הראשון של ארץ היהודים המתחדשת'¹¹⁹ – אך נראה כי תורתו מהדהדת בכל יצירותיו של מניטו.¹²⁰

המיוחדת זה אלפים שנה, את ראשית צמיחת גאולתנו! לבי, מעי, על אחינו בית ישראל אשר נפל עליהם צלו של אותו "ספק" וממאנים לחג שמחת גאולת העם, התורה והארץ, בברכה המשולשת במדינה' (בהקדמה בתוך: שרקי, סידור).

¹¹⁶ עטיה, סוד, עמ' 36.

¹¹⁷ גארב, עמ' 41-42; שרביט, יהודי אלג'יריה, עמ' 183. על קשרי הגות והפצה בין עטיה לבין בית המדרש של הראי"ה קוק ובנו ראו: לאו, עמ' 176-177 והערה 24.

¹¹⁸ אשכנזי, מספד, עמ' 157.

¹¹⁹ אשכנזי, ישראל, עמ' 90.

¹²⁰ ראו לדוגמה: אשכנזי, שימוש; שרקי, מניטו; אשכנזי, מספד, עמ' 25-105 (ושם ביאור ופירוש למאמר של הראי"ה קוק משנת תרס"ד 'המספד בירושלים'); אשכנזי, תולדות ד, עמ' 83-131; אשכנזי, שימוש (שני המאמרים האחרונים הם ביאורים ופירושים לפרק 'רז היושר והעיוגולים' בחלק השלישי של 'אורות הקודש' לראי"ה קוק). וראו גם לעיל, הערה 3.

ג. מניטו העיד מפורשות על נטייתו הקבלית בהבנת סוגיית השואה, ומתברר כי מלבד הרבנים קוק ועטיה הוא הושפע מאוד בתפיסתו את השואה בפרט ובהגותו בכלל מספרות הקבלה, בייחוד מזו הספרדית.¹²¹ מעידות על כך הציטטות והערות השוליים ב'יהי באחרית הימים' מדברי מקובלים, שמוצא כולם, למעט אחד, מארצות האסלאם: ר' אברהם אזולאי,¹²² הרב דון יוסף בן רבי דוד אבן יחיא,¹²³ הרב חיים אבן עטר¹²⁴ והגאון ר' אליהו מווילנה.¹²⁵

¹²¹ ראו לדוגמה את ספרו של מניטו על תורתו של המקובל הרב יוסף ג'יקטיליה: אשכנזי, לשון. וראו את דבריו על ערכן של הקבלה הספרדית ושיטת לימוד התלמוד הספרדית: אשכנזי, ישראל, עמ' 87, 90, בייחוד: 'במשך כל הזמן בו פיתחו האשכנזים והספרדים את תרבותם העברית, הרי התיאולוגיה האמיתית קיימת אצל האחרונים... למעשה מבינים אנו, האשכנזים והספרדים כאחד, את הדברים בהם אנו מאמינים רק בזכות התיאולוגים הספרדים מימי תור הזהב' (שם, עמ' 90); וראו בעניין זה: גארב עמ' 97-98. על עיסוקו של אביו של מניטו בקבלה ראו: חלמיש, עמ' 67-68. אחד המקובלים החשובים שמניטו הושפע מהם הוא אבן טבול. חתנו של מניטו ישראל פיבוק סיפר לי כי ספרו של אבן טבול היה מצוי בביתו של מניטו והוא הרבה לעיין בו.

¹²² אשכנזי, מספד, עמ' 162.

¹²³ שם, עמ' 165, הערה 25.

¹²⁴ שם, עמ' 173. אנקדוטה שסיפר מניטו נוגעת גם לקשר של מקובלים ספרדים לשואה. בסידור המקובלים הספרדי 'תפילת החודש' מליוורנו מופיעה בברכת 'בונה ירושלים' כוונה להתפלל על משיח בן יוסף שלא ייהרג. מניטו הביא את הסברו של המקובל הרב חיים שבילי לברכה זו, שהגנרל-פילדמרשל רומל הנאצי הוא אותו רומילוס הרשע, ראש צבא רומי שעל פי המדרש עתיד להרוג את משיח בן יוסף: 'הרב חיים שבילי ז"ל, מקובל ירושלמי מיוצאי גרוזיה שהכרתי, מסביר בספרו "חשבונות הגאולה" (חשבונות הגאולה⁴, ירושלים תשכ"ח, עמ' 63), שדווקא בדורנו, בזמן מלחמת העולם השנייה, הייתה סכנה של חורבן היישוב בידי צבאות גרמניה ואיטליה. והנה, בראש אותו צבא עמד גנרל בשם "רומל". הרב שבילי רמז שייתכן כי הסכנה להריגת משיח בן יוסף התגלתה באותה תקופה, וניצלנו ממנה הודות לאלפיים שנות תפילה, על פי אותה כוונה של המקובלים' (אשכנזי, מספד, עמ' 41).

¹²⁵ אשכנזי, מספד, עמ' 170, הערה 28.

מניטו סבר כאמור שמבחינה דתית השואה שפקדה את עם ישראל באה לעוררו לתפקידו ולקבל עליו אחריות להיסטוריה האנושית, והייתה תוצאה ישירה של סוף עידן הגלות ותחילת הגאולה, מצב שבו הרוע כבר משתולל ואיננו מבוקר. השקפה זו של מניטו על השואה מופיעה גם בכתביו ובשיחותיו של הרב אורי שרקי, ולטענתו מקורה בתפיסת רמח"ל.

הביוגרפיה של שרקי דומה למדי לזו של מניטו. הוא נולד באלג'יריה בשנת 1959, עבר עם משפחתו למספר שנים לצרפת, ועלה לישראל בשנת 1972. בישראל למד ב'מרכז הרב' אצל הרצי"ה קוק ובמקביל למד אצל מניטו והתקרב אליו. גם עמדותיו של שרקי בנוגע לשואה דומות לאלה של מניטו, והוא אכן העיד שהושפע בעניין זה מרבו. במאמר שחיבר בהשראת 'ויהי באחרית הימים'¹²⁶ כתב:

ואכן, כל זמן הגלות, על מנת שתתאפשר הגלות, משביע הקב"ה את אומות העולם 'שלא ישתעברו בהם בישראל יותר מדאי'. אך, משעה שהחל הקץ המגולה של ההתיישבות בארץ ישראל, כבר אין הבטחה שההשגחה תגן עלינו. מאותה שעה שהשכינה חוזרת לציין חוזרים כוחות ההפקר לשלוט בשאר העולם. אז עלולה השואה להתרחש, גם ללא כל קשר לזכויות או לעבירות. 'אנדרלמוסיה באה לעולם והורגת רעים וטובים'¹²⁷

שרקי חידד את תפיסתו של מניטו שכאשר מתחיל הקץ המגולה, ההשגחה

¹²⁶ כן העיד שרקי עצמו. ראו: שרקי, שואה, עמ' 12, הערה 22. על השפעת מניטו על תפיסתו הגאולית של שרקי ראו בהקדמה בתוך: שרקי, גאל; וכן בתשובה באתר הבית שלו במרשתת: <http://ravsharki.org/content/view/1795/741>. עוד על השפעת תורתו של מניטו על שרקי ראו את תוצאות החיפוש של המילה 'מניטו' באתר של שרקי: http://ravsharki.org/index.php?searchword=%D7%9E%D7%A0%D7%99%D7%98%D7%95&ordering=newest&searchphrase=all&limit=20&option=com_search. שרקי בחר במניטו לכתוב את ההקדמה לסידור שערך. ראו: שרקי, סידור. על הבנות של תלמידים נוספים של מניטו את השואה בעקבות 'ויהי באחרית הימים' ראו במבוא של תלמידו חיים רוטנברג בתוך: אשכנזי, תולדות, ד, עמ' 7-38; וכן בדוקטורט היחיד שנכתב עד כה על מניטו, על ידי תלמידתו גבריאלה בן-שמואל: בן-שמואל, עמ' 316-326.

¹²⁷ שרקי, שואה. עוד על שרקי וגישתו לשואה ראו: גרינברג, אולטרה.

כבר אינה פועלת בצורה מסודרת, וכוחות רוע עזים עלולים לפרוץ. כפי שכתב במקום אחר, המסקנה היא ש'השואה, לפי זה, איננה עונש על עבירה, אלא תוצאה טבעית, אם כי לא הכרחית. יש סכנה בראשיתה של גאולה, של חשיפה למצבים אלה'.¹²⁸ השואה היא אפשרות בתנאים היסטוריים מסוימים. על כן אפשר היה למנעה, ששוב כל עם ישראל לציון.

שרקי קבע כי שורשי תפיסה זו של מניטו בכתבי ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל, 1707-1746) ובייחוד בחיבורו 'מאמר הגאולה'.¹²⁹ ואביא מדברי רמח"ל שם לדוגמה:

והנה החלונות האלה, מאז נפתחו ניתן להם חוק וגבול לעמוד פתוחים כל ימי הגלות ולא ייסגרו, פן יחרב העולם רגע אחד. וכאשר תבוא גאולתנו במהרה בימינו, הנה יפתח השער הסגור שנית והחלונות לא יִזְכְּרו. והאמת, כי כבר פלו פעולתם והלכו להם, וכבר נאמר 'דבר אחד לדור, ולא שני דברים לדור' ועל כן בבוא ממשלת השער, לא תעמוד ממשלת החלונות כלל... ונמצא שכשיגיע זמן הגאולה יתחיל השער ויתעורר להִפְתָּח, ובהתעוררו יזרח אור גדול דרך החלונות עצמם, כי אין מקום לממשלה אחרת בזמן ההוא, ומאותו היום והלאה יהיה השער הולך ונבנה בכל פרטיו ומשפטי בְּנֵינּוּ, והחלונות יהיו הולכים ומסתלקים... ועל כן האור יהיה הולך ומחשיך, כי החלונות נסתמים ואור השער לא נגלה. והנה בשעה אחת ישלימו להִסְתָּם החלונות, ותתגלה מיד פתיחת השער. ונמצא, שאין בין זה לזה כלום אלא זה נכנס וזה יוצא, שאם לא כן באותו הרגע היה העולם חרב, אך עם כל זה כיון שכבר יגיעו החלונות לסתימה הזאת נראית פעולתם למטה, והיא עת חשכה גדולה, והיא לא תעמד הרבה, כי פתיחת השער תתחזק וישוב האור חזק מבראשונה.¹³⁰

רמח"ל תיאר 'עת חשכה גדולה, רגע לפני ש'ישוב האור חזק מבראשונה'. חשכה זו באה בשלב שבו הסתיימה הגלות והיא אחד משלבי הגאולה. לדעת שרקי בשלב החשכה הגדולה, שהיא מעין ריק מטפיזי, מאורע כמו השואה הוא אפשרות שעשויה להתרחש. היא יכולה להתרחש כתוצאה ממהלכים מסוימים – ההישארות בגולה במקום לעלות לארץ – וממצב רגיש שבו עמלק יכול להופיע ולפגוע, אך היא אינה מחויבת כחלק מן התכנית הגאולית. הגאולה הובטחה

128 שרקי, גאל, עמ' 34-35.

129 שרקי, שואה, עמ' 37, הערה 109.

130 רמח"ל, מאמר הגאולה, עמ' קח-קיא.

אך לא השואה, אף שהיא קיימת בכוח. לדעת שרקי השואה לא הייתה יכולה להתרחש מרגע שקמה מדינת ישראל; אפשרות זו הייתה קיימת מרגע תחילת הגאולה עד הקמת המדינה, אך לא לאחריה.¹³¹ לדעה זו בדבר זיהוי הנבואה הרמח"לית על השואה שותף הרב מרדכי שריקי, העומד כיום בראש 'מכון הרמח"ל'. בהערותיו למהדורתו ל'מאמר הגאולה' כתב כי שלב החשכה הגדולה התממש בימינו בדמות השואה.¹³²

טענתו של שרקי שרמח"ל היה מקור ההשראה של מניטו ב'היה ואחרית הימים' מעוררת כמה תמיהות.

א. כידוע רמח"ל דיבר על הנהגת האל את עולמו בשתי בחינות: 'דרך השכר והעונש' או 'דרך המזל' (הנקראת בכתביו גם 'הנהגת היחוד'¹³³): 'אי־אפשר לשום אדם לעמוד על בוריים של הדברים שהקב"ה עושה עמו, כי הוא יתברך נוהג פעם בדרך השכר והעונש ופעם בדרך המזל... כללו של דבר – שתי דרכים הם: דרך השכר ועונש ודרך המזל; והאדון ברוך הוא משתמש מהם לפי מה שהוא יודע היותו טוב לעולמו'.¹³⁴ לדעת רמח"ל בזמן 'עקבתא דמשיחא' נדמה כאילו 'חס וחלילה' האל נוהג לא ב'דרך השכר והעונש', המערכת המגיבה על מעשי בני האדם, אלא לפי 'דרך המזל', המתחשבת רק כרצון לגלות את ייחודו של האל בעולם ומתעלמת מן המערכת הנורמטיבית לכאורה של שכר ועונש:

¹³¹ הדברים הושלמו בעל־פה בשיחת טלפון שקיימתי עם הרב שרקי ב־7 ביוני 2010.

¹³² רמח"ל, מאמר הגאולה, עמ' קי–קיא, הערות 121, 123. הרב דב ליאור, בהתייחסות קצרה לפיגוע בישיבת 'מרכז הרב' בשנת 2008, כתב דברים דומים לאלו של מניטו וביסס אותם על דברי רמח"ל בספרו 'דעת תבונות': 'הרמח"ל כותב ב"דעת תבונות", שכל האירועים שישנם בעולם חותרים לגילוי הייחוד שיש בעולם, ושיבוא זמן שיימסר שלטון לרע, ללא מצרים, לא משום שאנחנו חייבים, אלא משום שהשעה צריכה לכך, כדי שלאחר מכן יראו מה היה חסר. יכול להיות שאנחנו כבר נמצאים בסוף החושך הזה של הלילה, של הגלות. הרשעות בעולם בועטת את הבעיטות האחרונות לפני שיופיע אור הגאולה, וככל שהצדיקים נמצאים תחת העוני והכאב, הקב"ה ישלם להם שכרם. אין לי ספק שאותם הנערים הצדיקים והקדושים שנספו זה בבחינת כפרה על כלל ישראל' (ליאור, עמ' 46). להקבלה בין תפיסת הרוע ותיקון העולם של מניטו לזו של רמח"ל ראו גם: בן־שמואל, עמ' 241.

¹³³ רמח"ל, זוהר, עמ' קלא–קלד.

¹³⁴ רמח"ל, דעת תבונות, סי' קע.

אמנם הכוונה האמיתית היא להודיענו שיש זמן שאין הארון ב"ה (כרוך הוא) מנהג העולם בהנהגת השכר ועונש, אלא בהנהגת המזל, וכמו שביארנו, שהטוב והרע נמשך ובא לפי עניני ההנהגה לצורך התיקון הכללי... אמנם הודיענו, שבזמן תוקף עקבות משיחא, לא יקשה עלינו אם הצדיקים נשפלים השפלה גדולה, ואם בני האדם צועקים ולא נענים, וכל שאר הדברים הרעים שאמרו רז"ל (רבותינו זיכרונם לברכה) (סוטה מט, ב), 'בעקבות משיחא חוצפא יסגי', כי כל זה נולד לפי שאין הצדיקים יכולים אפילו בזכותם לתקן הקלקולים ההם, כי השעה גורמת כך.¹³⁵

לשיטת רמח"ל בסוף הגלות ובתחילת הגאולה הרוע והטוב כבר אינם חלק ממערכת הגמול המגיבה על מעשי בני האדם, המכונה במשנתו 'הנהגת המשפט', היא 'דרך השכר והעונש'. האל פועל על פי 'הנהגת היחוד', היא 'דרך המזל', שמטרתה להראות שהשלטון האלוהי הוא מוחלט, ושהרוע או חופש הבחירה אינם שולטים בעולם. הנהגה זו פועלת על פי ציר וסדר אלוהיים, שאינם קשורים ישירות למעשי האדם ולבחירותיו. לכן ברור שגם בעת הגאולה, לקראת גילוי ייחודו של האל בעולם, ההשגחה אינה נעדרת, ונוכחותו של האל מלאה, ואדרבה רק הולכת ונחשפת. ייתכנו זמנים שבהם נדמה כי הרע פועל בזכות עצמו, אך לא כך הוא, אלא האל מסדר זאת כך, כדי שלבסוף ייראה לעיני כול כי הוא – ולא הרע – השולט והמושל בכול. זו דרכו של הקב"ה לסבב את דברים כך בדרך לגילוי ייחודו.¹³⁶

אם כן האפשרות שהאל יפקיר את עולמו ושהרוע יקבל מעין עצמאות נטולת רסן, אינה סבירה לשיטתו של רמח"ל. ב'מאמר הגאולה' הוא אכן התייחס למציאות של רוע בסוף עידן הגלות ועם בוא הגאולה, אך גם שם אין שום ביטוי לחוסר הנהגה של האל או להפקעת הקב"ה מזירת ההשגחה. אדרבה, עת הגאולה אופיינה שם בגילוי הנהגת הייחוד, ולפי זה דווקא האדם ובחירתו כבר אינם בעלי השפעה ישירה על הנהגה זו, כפי ששרטט מניטו במאמרו, ביכולת של עם ישראל למנוע מצב כמו השואה.

ב. אם אכן צורך שרקי, יש לתהות מדוע לא הזכיר מניטו את רמח"ל במאמר, כשם שהזכיר את מקורותיו האחרים כגון עטיה ובעל 'חסד לאברהם'.

135 שם.

136 הניתוח המקוצר של דברי רמח"ל כאן נסמך על עיונו של אביב"י בפרישת הבחינות של 'הנהגת היחוד' ו'הנהגת הגמול' בכתבי רמח"ל. ראו: רמח"ל, זוהר, עמ' פט-רצח; וגם: רמח"ל, מחזור, עמ' קצה-קצט.

ג. מתוך ברור עם כמה מתלמידיו הקרובים של מניטו, עולה כי הוא מיעט לצטט מרמח"ל, ולא ברור עד כמה למד דרך קבע מספריו ומה היה יחסו אליו. מניטו הושפע רבות מהוגים רבניים כגון ר' ישעיה הלוי הורוביץ (השל"ה), מהר"ל, הראי"ה קוק ור' יהודה ליב אשלג וטרח לציין זאת פעמים רבות בכתב ובעל־פה. קשה לשער כי בסוגיה מרכזית כמו של הבנת פשר השואה נתלה מניטו ברמח"ל, דמות שכמעט נעדרת מכלל הגותו. מן הדברים שנאמרו לעיל עולה שמניטו לא הושפע מרמח"ל.

סיכום

מניטו לא חשש לתת הסבר לשואה. הוא אף ראה חשיבות בכך, כיאה לאירוע כה משמעותי ובעל השלכות תאולוגיות מקיפות. הוא כרך את השואה בדברי ימי ישראל ובתוכם בתחייה הלאומית במסגרת הציונות ודווקא זו החילונית. לדעת מניטו השואה לא הייתה עונש, כפרה או שרירותיות אלוהית. הוא הסיק כי השואה הייתה בחירה מודעת של האל, במסגרת תהליך הגאולה, לשחרר את הרוע כחלק מנטישה מלאה של מערכת ההשגחה בשעה שהגלות מתמשכת אף שתקופתה הסתיימה. הלקח המעשי של מניטו מן השואה הוא שיש לשוב אל מסלול התקומה הלאומית, ושעל עם ישראל לקבל עליו את תפקידו ההיסטורי ואת האחריות לגורל האנושות, שכן השואה הייתה לא רק אירוע יהודי אלא מהלך קוסמי בעל השלכות אוניוורסליות.

העליתי מספר תמיהות על הסברו של מניטו למקומו של האל בשואה. עם זאת הוא פיתח בעקבות עטיה השקפה דתית מרתקת וייחודית. חידושו בהבנת השואה במאמרו 'ויהי באחרית הימים' הם בשלושה מישורים: בהשקפה, במתודה ובמסר.

מניטו הציע השקפה תאולוגית מקורית כדי להסביר את השואה, ולא מצאתי כמותה אצל אף אחד מהוגי הדעות שעסקו בשואה, למעט עטיה. האפשרות של רוע עצמאי המשתולל נטול רסן, והמציאות המטפיזית החריגה שהביאה את השואה, ושהייתה תוצאה של התנהגות אנושית מוטעית בסיטואציה היסטורית גאולית מסוימת – אלה הפכו את 'ויהי באחרית הימים' למאמר כה חשוב ומקורי ואת מניטו להוגה נועז וייחודי בהקשר של מחשבת השואה.

תגובתו של מניטו מצטיינת גם במתודה. בהיותו הוגה רב תחומי ורבגוני כרך במאמרו היסטוריה ופוליטיקה יחד עם תאולוגיה ואסכטולוגיה; בדרכו לגיבוש השקפתו שיבץ קבלה ופילוסופיה לצד ניתוח אקטואלי ורוחני של המציאות. הוא עצמו היה מודע לחידוש במתודה שהובילה אותו למסקנותיו, ובחתימת המאמר כתב:

אנו חייבים להתעמק ביריעת המשמעות הייחודית של תולדותינו – ולא רק לימוד בעלמא. לשם כך נחוץ שיתוף פעולה אמתי והדוק בין שני סוגי תלמידי חכמים: מחד, אלה המחזיקים בחכמת האמונה, ומאידך אלה המסוגלים לאבחן נאמנה את מהותם של המאורעות המתרחשים בזמננו – קרי, ההיסטוריונים, הסוציולוגים והפילוסופים. לא ראינו עד כה שיתוף פעולה מעין זה, אך הוא הכרחי כדי להשיב לעמנו את הכוח הדרוש לו כדי למלא את ייעודו.¹³⁷

ייחודה של תגובתו הדתית של מניטו על השואה הוא במסר בדבר מלוא אחריותו של האדם ובמיוחד בן העם היהודי לתהליכים החברתיים, הפוליטיים, ההיסטוריים והרוחניים בעולם. במקום אחר ניסח זאת כך:

חופש בחירה אינו קיים כי אם באופן אפריורי לפעולה. באופן אפוסטריורי לפעולה, מה שנעשה נעשה על ידי האל, אם כי האחריות למעשה מוטלת על האדם. כל היחודיות של ישראל נמצאת בהגדרה זו: לדעת שהבורא הוא שמנהל את עולמו, אך שהאדם אחראי למעשיו מכיוון שלפני הפעולה הוא יכול לשנות את המהלך, גם אם תוכנו אינו תלוי בו.¹³⁸

ובתמצית, כפי שניסח זאת מניטו בדיון בשאלת הרע בעולם: 'כאשר האדם אינו ממלא את תפקידו באות צרות לעולם'.¹³⁹

137 אשכנזי, מספד, עמ' 174.

138 קוז'ינסקי, עמ' 295; ובתרגום לעברית: בן-שמואל, עמ' 356.

139 אשכנזי, ההפכים, עמ' 63.

קיצורים ביבליוגרפיים

יוסף אביב ¹ , 'היסטוריה צורך גבוה', משה בראשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 709-771	אביב ¹
מיכאל אביטבול, 'הפעילות הציונית בצפון אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה', פעמים 2 (תשל"ט), עמ' 65-91	אביטבול, הפעילות
—, 'יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומארוקו 1940-1943', פעמים 28 (תשמ"ז), עמ' 79-106	אביטבול, יהודי אלג'יריה
—, 'יהודי צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה, תרגם עמנואל בארי, ירושלים תשמ"ו	אביטבול, צפון אפריקה
שלמה אבינר, 'קונטרס בירורים בענין שלא יעלו בחומה', ה"ל, הלכות משיח לרמב"ם, ירושלים תשס"ג, עמ' 81-130	אבינר, בירורים
—, 'הקודש והחול בחיי הפרט והכלל', נתנאל אלישיב (עורך), קודש וחול: לזכרו של אל"מ דרור וינברג, עלי תשס"ז, עמ' ז-ל	אבינר, הקודש
—, פירוים משולחן גבוה: מתורתו של הרב יהודא ליאון אשכנזי, ירושלים תשס"ב	אבינר, פירוים
ישראל אידלוביץ, 'מעמד הערכים והאמונה היהודית בעקבות השואה בהגותם של עמנואל לוינס, ז'אן אמרי, אמיל פוקנהיים ורתור כהן', מעוף ומעשה 9 (תשס"ד), עמ' 7-38	אידלוביץ
מיכאל אנסקי, 'יהודי אלג'יריה: מצו כרמיה ועד השחרור, תרגם אברהם אלמאליח, ירושלים תשכ"ג	אנסקי
יהודא ליאון אשכנזי, מדרש בסוד ההפכים: זהות מוסרית עברית, תרגם וערך איתי אשכנזי, תל-אביב 2009	אשכנזי, ההפכים
—, 'המקדש והשלום', עטורי כהנים 201 (תשס"א), עמ' 10-15	אשכנזי, המקדש
—, 'ויהי באחרית הימים', שרש 2 (תשמ"ג), עמ' 21-32	אשכנזי, ויהי
—, 'חכמת הקבלה של הרב קוק והרב אשלג, בעריכת שלמה אבינר, ירושלים תשנ"ז	אשכנזי, חכמת הקבלה
—, 'ישראל בגלות האיסלאם והנצרות', שבת ועם א (תשל"א), עמ' 85-92	אשכנזי, ישראל
—, 'סוד לשון הקודש: שער לחכמת הקבלה הספרדית על פי ספר שערי אורה ליוסף ג'יקטיליה, א, בעריכת שלמה בן-נעים, ישראל פיבקו ואיתי אשכנזי, ירושלים תשס"ז	אשכנזי, לשון
—, 'מספד למשיח? בעריכת ישראל פיבקו, איתי אשכנזי ואליקים פ' שמשוביץ, ירושלים 2006	אשכנזי, מספד
—, 'עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו, ירושלים תשס"ב	אשכנזי, נסיונות
—, 'סוד העברי: יסודות האמונה לאור פסוקי התורה: שיעורים בעל-פה בחומש בראשית, א-ב, תרגמה גבריאלה בן-שמואל, בעריכת ישראל פיבקו, ירושלים תשס"ה-תשס"ט	אשכנזי, סוד
—, 'עקדת יצחק באור חדש', משה חלמיש, חנה כשר ויוחנן סילמן (עורכים), אברהם אבי המאמינים: דמותו בראי ההגות לדורותיה, רמת-גן תשס"ב, עמ' 353-360	אשכנזי, עקדה

אשכנזי, שימוש	—, 'שימוש במושגים קבליים במשנתו של הרב קוק', בנימין איש שלום ושלום רחנברג (עורכים), יובל אורות: הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים תשס"ה, עמ' 123-128
אשכנזי, תולדות	—, סוד מדרש התולדות: שיחות מפי הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) על מדרשי חז"ל, א-ד, בעריכת חיים רוטנברג, בית-אל תשע"ב
אשכנזי, תקופת העומר	—, תקופת העומר, ירושלים תשנ"ט
באואר, הרהורים	יהודה באואר, הרהורים על השואה, תרגם יוסף ונקרט, ירושלים תשס"ח
באואר, מכמן	—, 'האם הביאה השואה להקמת מדינת ישראל? תגובה למאמר של דן מכמן', עיונים בתקומת ישראל 12 (תשס"ב), עמ' 653-654
בזק	אליהו בזק, מדבר בצדקה: שיעורים על שיחות הרצי"ה בנושא השואה, ירושלים תש"ס
בן-יעקב	מיכל בן-יעקב, 'עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים (יהודי צפון אפריקה) בארץ ישראל במאה ה"ט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב
בן-שלמה, היסטוריה	יוסף בן-שלמה, 'היסטוריה ואוטופיה במשנתם של המהר"ל ושל הראי"ה קוק', מיכאל פ' מאן ויורם יעקבסון (עורכים), היסטוריוסופיה ומדעי היהדות (תעודה, כ), תל-אביב תשס"ה, עמ' 37-65
בן-שלמה, שירת החיים	—, שירת החיים: פרקים במשנתו של הרב קוק, תל-אביב תשמ"ט
בן-שמואל	גבריאלה בן-שמואל, 'ההגות ההיסטוריוסופית והיסודות הקבליים בפרשנותו התנ"כית של הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט
בן-ששון	יונה בן-ששון, 'משנתו ההיסטורית של הרב קוק לפי ארבעת הכרכים של אורות הקודש', מים מדליו ח (תשנ"ז), עמ' 137-139
בנסימון-דונאט	Doris Bensimon-Donath, <i>Immigrants d'Afrique du Nord en Israel: Évolution et adaptation</i> , Paris 1970
בר-אשר	שלום בר-אשר, 'ארץ ישראל בתורתם של רבני צפון אפריקה', אביעזר רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 210-232
בראון	בנימין בראון, 'שובה של האמונה התמימה', משה הלברטל, דוד קורצווייל ואבי שגיא (עורכים), על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 403-443
בראשית רבה	מדרש בראשית רבא ² , מהדורת יהודה תאודור וחנן אלבק, ירושלים תשכ"ה
ברייטרמן	Zachary Braiterman, (God) After Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought, Princeton 1998
ברנע	אריה ברנע, גורל אחד: היהודים דוברי הספאנוילית ויהודי ארצות האיטלם בתקופת השואה, ירושלים 1986
ברקוביץ	אליעזר ברקוביץ, אמונה לאחר השואה, תרגם אביב מלצר, ירושלים תשס"ו
גארב	יהונתן גארב, יחידי הסגלות יהיו לעדרים: עיונים בקבלת המאה העשרים, ירושלים תשס"ה
גוטמן	ישראל גוטמן (עורך), הנציקלופדיה של השואה, א-ג, תל-אביב תש"ן

- גולדברג עמוס גולדברג, 'הרבי מפיאסצ'נה: גיבור ואנטי־גיבור', בשבילי הזיכרון 20 (תשנ"ז), עמ' 18–23
- גרוס מיכאל גרוס, 'זרח בחשך אור לשרים חנון ורחום וצדיק: הביאורים למדרש לרב יהודא ליאון אשכנזי (מניוט)', דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 147–151
- גרינברג, אולטרה Gershon Greenberg, 'Ultra-Orthodox Reflections on the Holocaust: 1945 to the Present', Konrad Kwiet & Jurgen Matthaus (eds.), *Contemporary Responses to the Holocaust*, Westport Conn. 2004, pp. 87–122
- גרינברג, השואה —, 'The Holocaust Apocalypse of Ya'akov Moshe Harlap', *Jewish Studies* 41 (2002), pp. 5–14
- גרינברג, מוסר —, 'A Musar Response to the Holocaust: Yehazkel Sarna's Le'teshuva Ule'tekuma of a 4 December 1944', *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 7 (1997), pp. 101–138
- גרינברג, מחשבה אורתודוקסית —, 'Orthodox Jewish Thought in the Wake of Holocaust: Tamim Pa'alo of 1947', Omer Bartov & Phyllis Mack (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York 2001, pp. 316–341
- גרינברג, מיתוס —, 'Myth and Catastrophe in Simha Elberg's Religious Thought', *Tradition* 26 (1991), pp. 39–64
- גרינברג, עמיאל —, 'Rabbi Moshe Avigdor Amiel's Religious Response to the Holocaust', *Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies*, Division C, II, Jerusalem 1994, pp. 93–100
- גרינברג, קדוש —, 'Sacred Death for Orthodox Jewish Thought during the Holocaust: With a Preliminary Inquiry into Christian Parallels', Marcel Poorthuis, Joshua Schwartz & Joseph Turner (eds.), *Interaction Between Judaism and Christianity in History, Religion, Art and Literature*, Leiden 2009
- גרנר Dan Garner, 'The Nature of Ultra-Orthodox Responses to the Holocaust', *Melilah* 4 (2008), pp. 1–11
- דונט אלכסנדר דונט, 'קול מתוך האפר: מסע נדודים בחיפוש אחר האלוהים', ילקוט מורשת כא (תשל"ו), עמ' 105–138
- דיבואה Marsel J. Dubois, 'Christian Reflection on the Holocaust', *SIDIC* 2 (1974), pp. 4–15
- הולצר אלי הולצר, 'גלגולו של רעיון שלוש השבועות בהגותו של הזרם הציוני דתי', דעת 47 (תשס"א), עמ' 129–145
- הטל, יהדות הטל, יהדות צפון אפריקה: ביבליוגרפיה, ירושלים תשנ"ג —, 'קריאה לעלייה לארץ־הקודש מפי הרב הראשי באלג'יר, תרנ"ט', פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 145–149
- הטל, קריאה הטל, הנסל, אשכנזי Georges Hansel, 'Léon Askenazi et Emmanuel Lévinas, de la distance à la proximité', *Cahiers d'études lévinassiennes* 4 (2005), pp. 275–289
- הנסל, פריז ז'ואל הנסל, 'אסכולת פריז: תחייתה של ההגות היהודית בצרפת לאחר השואה', יהודע עמיר (עורך), נצח בעתות של שינוי: אנדרה

נהר וההגות היהודית הצרפתית לאחר השואה, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 37-58	
זאב הרוי, 'על מושג האדם של נהר', יהוידע עמיר (עורך), נצח בעתות של שינוי: אנדרה נהר וההגות היהודית הצרפתית לאחר השואה, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 123-129	הרוי
דוד הרטמן, אושוויץ או סיני? ירושלים תשמ"ח	הרטמן
דינה הרשקוביץ, 'האדמו"ר מפיאסצ'נה: רבי קלמן קלונימוס שפירא הי"ד זצ"ל', נתיבי מרחבים ז (תשס"א), עמ' 197-209	הרשקוביץ
שמואל ויגודה, 'על תרומתם של אנדרה נהר ועמנואל לוינס לכינוסים של האינטלקטואלים היהודים בצרפת', יהוידע עמיר (עורך), נצח בעתות של שינוי: אנדרה נהר וההגות היהודית הצרפתית לאחר השואה, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 59-71	ויגודה
דוד וייס הלבני, 'על השואה ועל תפילתה', בלה גוטרמן ונעמי מורגנשטרן (עורכות), מחזור וולפסברג תש"ה: מחנה לעבודת כפייה, גרמניה, 1944, ירושלים תשס"א, עמ' 25-43	וייס-הלבני
משה חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ז, תל-אביב תשס"א	חלמיש
יעקב משה חרל"פ, ממעיני הישועה: על גלות וישועה, בעקבתא דמשיחא, שערי ארץ ישראל, סגולת ישראל (מי מרום, ו), ירושלים תשמ"ב	חרל"פ
יוסף טובי, 'דת וציונות: יחס הקהילות היהודיות בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני', אבי שגי'א ודב שורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ב, רמת-גן תשס"ג, עמ' 131-166	טובי, דת
—, 'מצוות יישוב ארץ ישראל בכתבי חכמי צפון-אפריקה', אביעזר רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 184-209	טובי, מצוות יישוב
—, 'שורשי יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית', שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים: שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 169-192	טובי, שורשי היחס
יואל טיטלבוים, ספר ויואל משה: לבאר השלש שבועות, ניו-יורק תש"ך	טיטלבוים
יששכר טייכטהאל, אם הבנים שמחה, בודפסט תש"ג	טייכטל
חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה, תל-אביב 2008	יבלונקה
צבי יהודה, 'הפעילות הציונית במרוקו ערב הפרוטקטוראט', מיכאל אביטבול (עורך), יהדות צפון אפריקה במאות י"ט, כ': עיונים בתולדותיה, בתרבותה ובחברתה, ירושלים תש"ם, עמ' צו-ק	יהודה
האנס יונס, מושג האלוהים אחרי אושוויץ: ומאמרים נוספים, תרגמה דנית דותן, תל-אביב 2004	יונס
יהודה הלוי, ספר הכחרי, מהדורת יהודה אבן-שמואל, ירושלים תשל"ג	כוזרי
ראובן כ"ץ, דודאי ראובן: דרושים וביאורים על חמישה חומשי תורה, א-ב, ירושלים תשי"ג-תשי"ד	כ"ץ
בני לאו, 'ארץ הקודש בכתבי רבנים מארצות המזרח', אביעזר רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 174-176	לאו

לוביץ	רונו לוביץ, 'תפיסת ההיסטוריה בהגותו של הרב קוק', איתמר והרפטיג (עורך), ישועות עוזו: ספר זכרון לרב עוזי קלכהיים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 413-436
לוי	זאב לוי, האחר והאחריות: עיונים בפילוסופיה של עמנואל לוינס, ירושלים תשנ"ז
לוינס	עמנואל לוינס, חירות קשה: מסות על היהדות, תרגמו עידו בסוק ושמואל יגודה, תל-אביב 2007
ליאור	דב ליאור, 'בעיטות של גאולה', קומי אורי כה (אדר תשס"ח), עמ' 46-54, http://www.komemiu.org/files/kumi_ori , כל 20% גליון 20% pdf (נצפה ב־17 ביולי 2013); המאמר הופיע גם באתר 'ישיבה', http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur , asp?cat=368&id=7347&q (נצפה ב־17 ביולי 2013)
לייטמן	מיכאל לייטמן, שני המאורות הגדולים: הרב קוק ובעל הסולם על גאולת ישראל, בני-ברק תשס"ו
לניאדו	דוד צ' לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, ירושלים תש"ם
לסקר, יהודי המגרב	מיכאל מ' לסקר, יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, תל-אביב תשנ"ב
לסקר, ישראל מאיר	—, ישראל והעליה מצפון אפריקה: 1948-1970, באר-שבע תשס"ז אפרים מאיר, 'זהותנו היהודית לפי אנדרה נהר', יהודיע עמיר (עורך), נצח בעתות של שינוי: אנדרה נהר וההגות היהודית הצרפתית לאחר השואה, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 99-113
מכילתא דר' ישמעאל	מכילתא דרבי ישמעאל ² , מהדורת חיים ש' הורוויץ ו"א רבין, ירושלים תש"ל
מכמן, באואר	דן מכמן, 'השואה, הקמת מדינת ישראל ותפיסתו של יהודה באואר: תגובה לתגובה', עיונים בתקומת ישראל 13 (תשס"ג), עמ' 393-396
מכמן, תקומה	—, 'משואה לתקומה! משואה לתקומה? ההיסטוריוגרפיה של הקשר הסיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל: בין מיתוס למציאות', עיונים בתקומת ישראל 10 (תש"ס), עמ' 234-258
מסינו	Guido Massino, 'La Shoah Come Irredimibile ne Pensiero Ebraico Contemporaneo', <i>Materia Giudaica</i> 6 (2000), pp. 91-96
נהר, גלות	André Neher, <i>L'Exil de la parole</i> , Paris 1970
נהר, דומייה	אנדרה נהר, 'לך דומיה תהילה', רימונים ג (תשמ"ח), עמ' 4-7
סעדון	חיים סעדון, 'על ההטעיה ועל הפוליטיקה של מחוזות הזיכרון וההיסטוריה: תגובה על מאמרם של יוסי קסנר וישראל רונו', תיאוריה וביקורת 24 (2004), עמ' 159-163
סרנא	יחזקאל סרנא, לתשובה ולתקומה: דברים שנאמרו בכנס למספד ותשובה שהתקיים בעה"ק ירושלים בישיבת חברון כנסת ישראל ביום ח"י כסלו תש"ה, ירושלים תש"ה
עטיה, לך לך	מרדכי עטיה, לך לך ² , ירושלים תשל"ג
עטיה, מחשבות	—, מחשבות שלום, ירושלים תש"ח
עטיה, מקור	—, מקור חיים, מקסיקו-סיטי תשי"ג
עטיה, סוד	—, סוד השבועה, ירושלים תשכ"ה
עלברג	שמחה עלברג, עקדת טרעבלינקא: געדאנקען און רעפלעקסן, שנגחאי 1946

עמיאל	משה אביגדור עמיאל, עם סגולה: הלאומיות והאנושיות בהשקפת עולמה של היהדות, תל-אביב תש"ג
עמיפז-זילבר	גיטה עמיפז-זילבר, מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942, תל-אביב תשמ"ג
פינקוס ובנסימון	בנימין פינקוס ודוריס ובנסימון (עורכים), יהדות צרפת הציונות ומדינת ישראל, שדה-בוקר תשנ"ב
פלאי	פנחס פלאי, 'בחיפוש אחר לשון דתית לשואה', ירושלים: שנתון לדברי ספרות והגות יא-יב (תשל"ז), עמ' 105-125
פפה	Ilan Pappé, <i>The Making of the Arab-Israeli Conflict 1947-1951</i> , London & New-York 1992
פרבשטיין	אסתר פרבשטיין, 'קול ה' באש: דרשות האדמו"ר רבי קלונימוס שפירא מפיסצנה בגטו וארשה', ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ב: חברה, תרבות, לאומיות, ירושלים תשס"א, עמ' 143-157
פרידלנדר	יהודה פרידלנדר, 'יחסו של הרב טייכטהאל לציונות ולשואה', קובץ הציונות הדתית ה (תשס"ב), עמ' 80-86
פריזל	אביתר פריזל, 'שואה ותקומה: סיסמה או הקשרים ריאליים', ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 495-502
צימרמן	חיים ישראל צימרמן, תמים פעלו: שאלות ותשובות בדבר ההשמדה האימומה של שישה מיליון יהודים הי"ד, ירושלים תש"ז
קוז'נינסקי	Michel Koginsky, <i>Un Hébreu d'origine Juive: Hommage au Rav Yehouda Léon Askénazi Manitou</i> , Jerusalem 1998
קסנר ורון	יוסי קסנר וישראל רון, 'מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942: היסטוריה ופוליטיקה של זכרון', תיאוריה וביקורת 24 (2004), עמ' 133-163
קראוס	יצחק קראוס, 'יהדות וציונות: שניים שלא ילכו יחדיו: משנתו הרדיקלית של ר' יואל טיטלבוים, האדמו"ר מסאטמר', הציונות כב (תשס"א), עמ' 37-60
רביצקי	אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב תשנ"ג
רובינשטיין	Richard L. Rubenstein, <i>After Auschwitz: History, Theology and Contemporary Judaism</i> , New York 1996
רוזן-צבי	ישי רוזן-צבי, 'החולה המדומה: צידוק השואה במשנת הרב צבי יהודה קוק וחוגו', תרבות דמוקרטית 6 (תשס"ב), עמ' 165-209
רוזנברג	שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר), כלים שבורים: תורה וציונות דתית בסביבה פוסטמודרנית, דרשות למועדי זמנו, אפרת תשס"ד
רוזנק	אבינועם רוזנק, 'אמונה, שבר ודממה במחשבה היהודית לאחר השואה ובמשנת אנדרה נהר', יהודע עמיר (עורך), נצח בעתות של שינוי: אנדרה נהר וההגות היהודית הצרפתית לאחר השואה, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 153-192
רמח"ל, דעת תבונות	משה חיים לוצאטו, דעת תבונות: על עיקרי האמונה, ההשגחה, השכר ועונש, ביאת המשיח, תחיית המתים, נבואה וחיידוש העולם... בראי הקבלה של הזוהר, מהדורת מרדכי שריקי, ירושלים תשס"ג

רמח"ל, זוהר	—, זוהר רמח"ל: הזוהר על התורה ² , מהדורת יוסף אביב"י, אלון-שבות תשס"ט
רמח"ל, מאמר הגאולה	—, מאמר הגאולה: ובו פורש עניני הגאולה... לפי התיקונים, מהדורת מרדכי שריקי, ירושלים תשנ"ח
רמח"ל, מחזור	—, מחזור רמח"ל: מחזור שער בת רבים, אשר בו התפלל רבי משה חיים לוצאטו בהיותו שליח ציבור בבית הכנסת ק"ק אשכנזים בפאדובה, ובו פירושים וכוונות על תפילות הימים הנוראים בעצם כתיבת ידו, מהדורת יוסף אביב"י, ירושלים תשנ"ה
רקפת-רוטקוף	Aaron Rakeffet-Rothkoff, 'Rabbi Reuven-Katz: Spiritual Leader on Three Continents', <i>Tradition</i> 35, 3 (2001), pp. 24–33
שביד	אליעזר שביד, בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה, תל-אביב 1994
שוורץ	דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב תשס"א
שוורצפוקס	שמעון שוורצפוקס, 'העליה מצפון אפריקה לאחר כיבוש אלג'יריה בידי צרפת', פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 109–123
שוראקי, מסורת	יצחק שוראקי (עורך), מסורת בעידן המודרני: חכמים ספרדים בדורות האחרונים, תל-אביב תשס"ט
שוראקי, קורות	נתן א' שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, תל-אביב 1975
שטרית	שמעון שטרית (עורך), חלוצים בדמעה: פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה, תל-אביב תשנ"א
שינדלר	פסח שינדלר, 'תיקון כתגובה לחורבן: אם הבנים שמחה מאת הרב יששכר שלמה טייכטל, בודפשט, 1943', משואה כ (תשנ"ב), עמ' 167–190
שיף	עופר שיף, 'מודל של מנהיגות חסידיית בשואה', מחניים 8 (תשנ"ה), עמ' 122–131
שלג	יאיר שלג, 'האלג'יראי שדיבר בצרפתית על העבריות', הארץ, 31 בדצמבר 2006, http://www.haaretz.com/hasite/spages/808017.html
שפירא	קלונימוס קלמן שפירא, אש קודש: אמרות טהורות משנות השואה ת"ש-תש"א-תש"ב, שנאמרו בשבתות וי"ט בגיטו ורשה הדוויה, ירושלים תש"ך
ש"ץ-אופנהיימר	רבקה ש"ץ-אופנהיימר, הרעיון המשיחי מאז גירוש ספרד, ירושלים תשס"ה
שרביט, הנצרות	יוסף שרביט, 'הנצרות והאסלאם בהגותו של הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו): דברי הימים ואחרית הימים', דב שוורץ ואריאל גרוס (עורכים), על התשובה ועל הגאולה: מנחת שי לבנימין גרוס, רמת-גן תשס"ח, עמ' 257–276
שרביט, זהות	—, 'זהות ותולדות: מורשתו התרבותית של הרב יהודא לאון אשכנזי (מניטו)', פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 105–122
שרביט, יהודי אלג'יריה	—, יהודי אלג'יריה בעידן הצרפתי 1830–1962, תל-אביב תש"ע
שרביט, מארץ האיים	—, מארץ האיים לארץ ישראל: יהודי אלג'יריה ומדינת ישראל תש"ח-תשנ"ח (1948–1998), קריית-ארבע תשס"ב
שרביט, קהילת אלג'יריה	—, 'קהילת יהודי אלג'יריה ומדינת ישראל תש"ח-תשנ"ח', אבשלום מזרחי ואהרון בן-דוד (עורכים), עדות: עדות לישראל: גלות, עליות, קליטה, תרומה ומיזוג, נתניה תשס"א, עמ' 53–104

- שרף, מיכל שרף, 'מגילת היטלר בצפון אפריקה: חיבורים נוספים על היטלר והשואה', מהות כד (תשס"ב), עמ' 233-254
- שרקי, גאל, אורי שרקי, גאל ישראל: על גאולה ראשונה וגאולה אחרונה: שתי שיחות (לזכרו של הרב יהודא אשכנזי), ירושלים תשס"ו
- שרקי, מניטו, —, 'מניטו קורא את הראי"ה', יהודה ליאון אשכנזי, מספד למשיח? בעריכת ישראל פיבקו, איתי אשכנזי ואליקים פ' שמשוביץ, ירושלים 2006, עמ' 11-24
- שרקי, נצחיות, —, 'נצחיות מדינת ישראל', <http://ravsharki.org/content/view/full/1521/629> (נצפה ב־17 ביולי 2013)
- שרקי, סידור, —, (עורך), סידור בית מלכה ליום העצמאות ויום ירושלים: נוסח ספרד, ירושלים תשנ"ט
- שרקי, שואה, —, זית רענן, ה: שואה ושאלה, ירושלים תשנ"ט